ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Ниитилел-политиктиг солун

№ 55 (18017)

2011 чылдың май 19, четверг

Садар өртээ 5 рубль.

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Чазак Даргазының ажыл-албаны

"РЕСПУБЛИКАНЫҢ 90 ЧЫЛЫНЫҢ БАЙЫРЛАЛЫ СЕПАРАТИЗМ ЭВЕС-ТИР"

ваның Баштыңы Шолбан ол ИТАР-ТАСС агентилелин-ган парлалга конференция- Тыва күрүнениң тургустун-ың 90 чылының байырла- дугайында чугаалап тура, листерге ынчаар дыңнаткан. лал бо чылдың августа болу-мдеглээш, Тыва Республика "Россияның составынга 1944 чылда кирген РФ-тиң эң регионнарының бирээзи. күрүнениң сайзыралының үнге ол идиг болган" — деп ан.

истиң чуртувус кайгамчык болгай, ооң регион бүрүзү уу-биле онзагай, боду төө-бодунуң эрткен оруу бар, гаш бистиң республика-н 90 чылының байырлалын г-бир сепаратизм деп сана-ерек" — деп, онзалап дем-ан.

спубликаның найысылалының лын 2014 чылда демдеглээ- белеткел ажылдары чоруп дээрзин Тываның Чазааның зы чугаалаан. "Байырлал ында хемчеглерин дугуржуп бис" — деп түңнээн.

14 чылда Тыва Россияның торадынга Урянхай край деп е Енисей губерниязының сос-га кирген. 1921 чылда хамаа-ас Таңды-Тыва Улус Респуб-ы тургустунган, 1926 чылдан Арат Республика апарган. Де-иң ийиги дайынының үезинде ССРЭ-ге дузалажып турган. 44 чылдың октябрь 11-де ССРЭ-ниң составынга катты-ирген, РСФСР-ниң составын-га Тыва автономнуг область бол-ган, 1961 чылдың октябрь 10-да Тыва АССР кылдыр эде адат-тынган.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Россияның Москвада ИТАР-ТАСС информастыг теле-граф агентилелиниң удуртулгазы-биле ужурашкан. Тываның жур-налистериниң ИТАР-ТАСС-ка ста-жировказын эрттирериниң дуга-йында ол агентилелдиң директо-рунуң бирги оралакчызы Михаил Калмыков-биле дугуржуп алган. Республиканың Баштыңынга аген-тилелге экскурсия организастаан. Россияның дипломаттыг харылзаа-лар тудуп турар бүгү чурттарның дугайында, чурттуң бүгү 83 регион-нарының болгаш политиктериниң дугайында медээлер чыгдынган архивти аңаа көргүскеннер. Шол-бан Кара-оолду канчаар тыртты-рып турганын база ооң бодунга көргүскен.

Оон аңгы база бир өөрүнчүг чүүл болган. Тываның Баштыңын хүлээп алган тала 1940 чылдан эгелээш эрги совет солуннарга Тываның дугайында парлаттынып турган чүүлдерни албан-биле тып алган. Оларны "Тувинская правда" болгаш өске-даа солуннар чыгган папка-биле кады аалчызынга көр-гүскен. Солуннарның чамдык төө-гүлүг документилерин хоолгалааш, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга белек кылдыр тывыскан.

Агентилелдиң удуртулгазының дилээ-биле Шолбан Кара-оол ИТАР-ТАСС-ка интервью берген.

Бистиң корр.

БИР МУҢ ДУГААР ЧАА ХАМААТЫ — ВИКТОР

Кызыл хоорайның Хамааты байдалының акт бүрүткелинге (ЗАГС-ка) бо чылын найысылалдың 1 муң дугаар чаа төрүттүнген хамаатызы — Виктор Болатович Сегбениң адынга төрүттүнгениниң дугайында херечилелди тыпсырының байырлыг езулалы болуп эрткен.

Кызыл хоорайда чаа немешкен юбилейлиг хамаатыга, ада-иезинге байыр чедирери-биле Тыва Республикада Хамааты байдалының актылар бүрүткелиниң эргелелиниң (агентилелиниң) начальнигиниң оралакчызы Ч. Очур-оол, Тыва Республиканың Чазааның Канцеляриязының болгаш Аппарадының Социал политика талазы-биле эргелелиниң начальниги О. Тулуш, Пенсия фондузунуң Кызыл хоорайда эргелелиниң начальниги Ю. Шогжал, Кызыл хоорай чагыргазының өг-бүле, ие-чаш болгаш уруглар-биле ажылдаар килдистиң начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар С. Мангыр, Кызыл хоорайның социал политика талазы-биле департаментизиниң кол специализи Е. Хомушку болгаш бичии чаштың кырган-авалары, төрелдери чыглып, байырны чедирген.

Өг-бүлеге чаш кижи төрүттүнери — эң-не онзагай байырлал. Ооң-биле холбаштыр дыка хөй чараш езу-чаңчылдарны эрттирери тыва чонда чаңчылчаан. Бо удаада — байырланчыг онзагай хүнде Тыва Арат Республиканың 90 чылын демдеглеп эрттирип турар юбилейлиг чылда төрүттүнген Россияның, Тываның болгаш Кызыл хоорайның хамаатызы бичии Витяга ооң бир дугаар кол документизи — төрүттүнгениниң дугайында херечилелди байырлыг езу-биле тывыскан. База ол ышкаш өг-бүледе ийи дугаар чаштың төрүттүнгени-биле холбаштыр — ие (өг-бүле) капиталының сертификадын база кол документ — күш-ажыл дептериниң электроннуг хевири болур пенсия шынзыдылгазының агар санын берген. Чаа хамааты Виктор Болатовичиниң авазы Лилия Сегбе — Кызылдың 8 дугаар школазының англи болгаш француз дылдар башкызы, а ачазы Болат Викторович — Томскиниң юридиктиг университединиң студентизи. Аныяк өг-бүледе ам ийиги оол немешкен, улуг оглу Сеңги езулуг дузалакчы болган.

Бүгү бойдустуң чечектелген чараш үезинде төрүттүнген аас-кежиктиг чашка йөрээл сөстер, белек-селектер, байыр чедирикчиннери-биле хөгжүмнүг байырны чедиргени уттундурбас болуп артар.

Айлаң МОНГУШ.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Хөй-ниити палатазын тургузарда

КОЖУУННАРДА КОРДАКЧЫЛАРНЫ ШИЛИП ЭГЕЛЭЭН

Бо чылдың апрель 5-те республиканың Баштыңы Ш.В. Кара-оол Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) "Хөй-ниити палатазының дугайында" хүлээп алган хоойлузунга атты салган. Ук хоойлуда айтып турары болза, хөй-ниити палатазын хевирлээр ажыл ийи үе-чададан тургустунар. Баштайгызында Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Чарлыын езугаар ХНП-ниң алды кежигүнүн бадылаан дээрзин сагындыраал. Шак ынчалдыр Тываның Хереглекчилер ниитилелдериниң эвилелиниң чөвүлелиниң даргазы Хонук-оол Доржуевич Монгуш, православ Свято-Троиц хүрээзиниң шажын организациязының төлээзи Вячеслав Дементьев ада, "Ламрим" сарыг шажын организациязының даргазы Лопсан Тхуптен, "Центр Азии" солуннуң кол редактору Надежда Антуфьева болгаш республиканың профэвилелдер каттыжыышкыннарының даргазы Людмила Бурбунчап, республиканың хоочуннар эвилелиниң даргазы Долгар Сагаан-оол оларны бадылаан. Ооң-биле ХНП-ни тургузарының бирги чадазы доозулган.

Бо неделяның эге хүннеринде хөй-ниити палатазының арткан 19 кежигүннерин шилиири-биле Тыва Республиканың Чазааның Дарга-

зының хоойлуда көрдүнген эргезин ажыглап, томуйлаан 6 кежигүнүнүң бирээзи — Тываның Хереглекчилер ниитилелдериниң эвилелиниң чөвүлелиниң даргазы Хонук-оол Доржуевич Монгуш

(Уланчызы 2-ги арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

10 чылдың май 13-те Тыва Республиканың Чазааның 1 доктаалының 1 пунктузунга өскерилгелер киирериниң дугайында

2011 чылдың май 16 №307 Кызыл хоорай

ва Республиканың Чазааның адыры болза:

2010 чылдың май 13-те Тыва бликаның Чазааның "Кызыл йга болгаш хоорай чоогунуң л – Сукпак хоорай маршрут-га пассажирлерни органи- аргыштырарының эң үстүкү ин доктаадып тургузарының пунктузунуң үшкү абзазынга "13" деп санны "15" деп сан-биле солуп, өскерилгелерни киирер.

2. Бо доктаал ону албан-езузу-биле парлаан хүнден 10 хонук эрткенде күштүг болуп кирер.

3. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаа-

КОЖУУННАРДА КОРДАКЧЫЛАРНЫ ШИЛИП ЭГЕЛЭЭ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

баштаан үш кижи составтыг ажылчын бөлүк республиканың барыын кожууннарындан палатаның арткан 19 кежигүннерин илередири-биле кандидаттарны тодарадыр ажылдарны чоруткан. Шак ынчалдыр ХНП-ни хевирлээр ажыл ийиги үе-чадазынче үнгени ол.

"Хөй-нииити палатаның дугайында" хоойлуда айтып каанында болза, палатаның арткан 19 кежигүнүн республиканың муниципалдыг тургузугларындан тодарадыр. Ынчап кээрге, муниципалдыг тургузуг бүрүзүнден-не үш кордакчыны идип үндүрген турар ужурлуг. Кордакчыларны тус черниң хөй-нииити организацияларының кежигүннери саналдаар база соңгуп алыр. Хоойлу езугаар ук соңгулдага күрүнениң күүсекчи эрге-чагырга органнарында ажылдап турар албан-хаакчыт кижилер, политиктиг партиялар болгаш коммерциялыг каттыжыышкыннар төлээлери киржир эргези чок. Муниципалдыг эрге-чагырга органнары бо ажылга чүгле чогуур ужурлуг организастыг дузаны чедирер. База ол ышкаш кордакчы кижи тус черде ажылдап-чурттап турар кижи болур ужурлуг. Ол бодунуң чурттап-ажылдап турар черинде чон аразында хүндүткелдиг, атсураглыг, алдар-аттыг, төрээн кожуунунуң төлептиг дээн хамаатызы болур ужурлуг. Муниципалдыг тургузуг бүрүзүнден мындыг янзылыг үндезинге идип үндүрген 3 кордакчының аразындан чүгле чаңгызын ХНП-ниң баштайгы 6 кежигүнү шилип алыр эргелиг.

Арткан 19 кордакчыны илередир сорулгалыг, Хонук-оол Доржуевич Монгуш баштаан ажылчын бөлүк бодунуң ажылын Бай-Тайга кожуундан эгелээн. Бай-Тайга кожууннуң хөй-нииити организацияларының төлээлери-биле конференцияны кожууннуң чагырга черинге эрттирген. Чагырга чериниң хуралдаар залынга амгы үеде кожуунда ажылдап турар хөй-нииити организацияларының төлээлери чыглып келген. Аңаа боттарының одуругларындан кордакчыларны саналдаары-биле кожууннуң Херээженнер, хоочуннар, аныяктар эвилелдериниң болгаш инвалидтерниң, сарыг шажынның лама-башкыларның каттыжыышкыннарының төлээлери хөйү-биле чыглып келген. Ужуражылганың эгезинде ХНП-ниң кежигүнү Хонук-оол Доржуевич Монгуш "Хөй-нииити палатазының дугайында" хоойлунуң дугайында, ук органның тургузуунуң, кылыр ужурлуг ажылының болгаш кол сорулгаларының дугайында чыглып келгеннерге чедингири-биле тайылбырлап база кордакчыларны соңгуурунуң чурумун чугаалап берген. Конференцияга бодунуң төрээн кожуунунуң келир үези дээш сагыш човап чоруур, быжыг хамааты туруштуг кижилер чыглып келген деп чүве кордакчылар саналының үезинде билдинген. Чүге дээрге бай-тайгажылар идип үндүрүп турар кордакчы бүрүзүн ылаптап сайгарып, оларның шупту талаларын шүүп көргеннер. Түңнелинде деткикчи бөлүктер үш кордакчыны идип үндүрүп, оларны дээш ажык хевирге, мандаттар кодуруп соңгааннар. (**Чурукта**). Түңнелинде бай-тайгажылар үш кордакчыны идип үндүрген. Олар дээрге Бүгү-российның Чурукчулар эвилелиниң Тывада регионалдыг салбырының кежигүнү, республикада билдингир, атсураглыг чонар-даш чонукчузу Дондук Хертекович Дойбухааны, кожууннуң төп эмнелгезинде уруглар эмчизи **Нина Хертековна Хертекти** болгаш №13 профучилищезинде мастер-башкы, херээженнер чөвүлелиниң кежигүнү Саида Ивановна Хертекти хөйнүң үнү-биле бадылап алганнар. Республиканың төөгүзүнде баштайгы Хөй-нииити палатазының кежигүнүнче кордакчы кылдыр чаңгыс чер-чурттугларының идип үндүргени бо хамаатылар, шынап-ла, төлептиг кижилер деп чүве билдингир. Олар боттары ооң дугайын мынчаар чугаалап турарлар.

Сураглыг чонар-даш чонукчузу **Дондук Дойбухаа:** "Хөй-нииити палатазын тургузуп турары чугула деп санаар мен, чүге дээрге амгы үеде амыдыралда чидиг айтырыглар хөй-дүр. Оларны чазак-чагырга черлери чоннуң киржилгези-биле шиитпирлээр дээни кончуг шын деп көрүп турар мен. Бир төлээде мени чонум шилип, меңээ бүзүрелин илередип турар чүве болганда, кызып ажылдаар апаар мен". Херээженнер чөвүлелиниң кежигүнү, мастер-башкы **Саида Ивановна Хертек:** "Чонум мени мынчаар идип үндүрүптеринге белен эвес турдум. Ынчалзадаа бис үштүң аразындан мени шилип алыр чүве болза, төрээн кожуунумнуң хөгжүлдези дээш кызып ажылдаар мен".

Дараазында ээлчегде Барыын-Хемчик кожуун. Аңаа Хонук-оол Доржуевич баштаан ажылчын бөлүктү кожуунда бактаап турар херээженнер, хоочуннар, аныяктар, сайгарлыкчылар чөвүлелдериниң база спорттуң аңгы-аңгы хевирлериниң каттыжыышкыннарының, башкылар чөвүлелиниң кежигүннери улуг сонуургал-биле, идепкейлиг уткуп алганнар. Мында ниитизи-биле 4 кордакчы илерээн. Деткикчи бөлүктер боттарының идип үндүрүп турар кижилериниң дугайында саналдарны киирип, оларны кожууннуң, шынап-ла, төлептиг дээн кижилери дээрзин бадыткааннар. Түңнелинде дөрт кордакчының ужун хөйнүң үнү-биле соңгуп алганнар. Олар дээрге кожууннуң №3 ортумак школазының директору, хоочун башкы Валентина Кенденовна Монгуш, кожууннуң уран чүүл школазының чурукчу-башкызы, республиканың Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү Биче-оол Салчакович Майны база Тыва Республиканың Сайгарлыкчылар эвилелиниң кежигүнү Анатолий Васильевич Биче-оол. Бо үш хамаатының чүгле чаңгызы Барыын-Хемчик кожууну Тыва Республиканың Хөй-нииити палатазынга төлээлээр. Бо дээрге кожууннуң хүндүткелдиг, салдарлыг дээн, хөй-нииитичи кижилерниң бирээлери. Хоочун башкы Валентина Кенденовна бодун идип үндүргениниң дугайында: "Бир эвес мени ХНП-ниң кежигүнү кылдыр шилип аптар болза, бодумнуң бүгү күжүмнү өөреникчилеримниң, ада-иелерниң, ниитизи-биле аныяк-өскенниң сонуургалдарын камгалаарынче угландырар мен. База ол ышкаш кожуунда шала шиитпирлеттинмейн артып турар айтырыгларже кичээнгей салыр мен. А ындыг айтырыглар бар дээрзин бо 25 чыл дургузунда башкылап, директорлап ажылдап келгеш, дыка эки билир мен" — деп чугаалап турар.

Барыын-Хемчик кожууннуң төвү Кызыл-Мажалык суурнуң чоогунда турар, республиканың улуг муниципалдыг тургузугларның бирээзи Ак-Довурак хоорайның идепкейжи, хөй-нииитичи кижилери Хөй-нииити палатазынче бодунуң төлээзин идип үндүреринге улуг сонуургалдыын болгаш харыысалгалыг хамаарылгалыын көргүскен. Бо талазы-биле чон ортузунга тайылбыр, суртаал ажылдарын чорутканы илдең: хуралдаар залда келген кижилер дола берген. Олар боттарының кордакчыларын идип үндүрер сорулгалыг шупту хоорайның хөй-нииити организацияларының төлээлери. Х.Д.Монгуш баштаан ажылчын бөлүкке кордакчылаар күзелдиглерден ниитизи-биле 6 билдириишкин кирген. Олар шупту Ак-Довуракта амгы үеде ажылдап турар хөй-нииити организацияларның кежигүннери. Деткикчи бөлүктер боттарының кордакчыларын камгалаан сөстерин тус-тузунда ап, оларның ажылчын намдарларын, амгы үеде чорудуп турар ажылдарын, төлептиг болган шаңнал-макталдарындан бээр таныштырган. Алды кордакчы дээш бадылаанының түңнелинде үннер деңнежи берген байдалга келирге, кордакчыларның бирээзи эки туразы-биле соңгулдага киржиринден ойталаан. Түңнелинде хөйнүң үнү-биле үш кордакчыны илередип бадылаан. Шак ынчалдыр хоорайның муниципалдыг чуртталга, коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезинде ажылдап турар тус черниң Херээженнер чөвүлелиниң кежигүнү Раиса Дакааевна Шагааланны, кожууннуң төп эмнелгезинде ажылдап турар хирург эмчи, республиканың эмчилер эвилелиниң кежигүнү Маадыр Сүрүнович Хомушкуну болгаш хоорайның хүндүлүг чурттакчызы, хоочун башкы Валентина Кызыл-ооловнаны чаңгыс чер-чурттуглары идип үндүрген болуп турар.

Дараазында, май 17-ниң хүнүнде, ажылчын бөлүк Сүт-Хөл кожуунга доктааган. Ук кожууннуң Херээженнер чөвүлелиниң даргазы Р.Э. Доржунуң чугаалап турары-биле, ында ниитизи-биле 7 аңгы хөй-нииити организациялары суму бүрүзүнде ажылдап турар. Оларның төлээлери ХНП-ниң ажылчын бөлүүнүң организастап эрттиргени конференцияга сумуларындан кээп, кордакчыларын идепкейлии-биле идип үндүргеннер. Деткикчи бөлүктерниң сөстерин дыңнаанының болгаш удур-дедир санал-онал солушканының түңнелинде чыылганнар кордакчыларның аразындан үштү тодарадып үндүрген болгаш оларны дээш чурум езугаар бадылаан. Сүт-Хөлдүң хүндүлүг, төлептиг дээн чурттакчылары — кожууннуң Херээженнер чөвүлелиниң даргазы Наталья Чоодуевна Сарыгларны, кожууннуң хоочуннар чөвүлелиниң кежигүнү, Сүт-Хөлдүң хүндүлүг чурттакчызы **Юрий Монгушевич Бызытпааны** болгаш Кызыл-оол Конгарович Монгушту сүт-хөлчүлер шилип алганнар. Ам оларның мурнунда база бир шилилге бар. Ооң түңнелинде чүгле чаңгызы ТР-ниң Хөй-нииити палатазынга чоннуң эрге-ажыын камгалаарынга ажылдаар.

Ол-ла хүн кордакчылар илередир сорулгалыг ажылчын бөлүк Чөөн-Хемчик кожуунунга бодунуң ажылын эрттиргениниң түңнелинде, тургустунган чурум езугаар, ук кожууннуң чагырга чериниң организастаар талазы-биле деткимчези болгаш хөй-нииити организацияларының киржилгези, ба... биле үш кордакчыны и... Шак ынчалдыр ажык сон... түңнелинде кожууннуң Х... нер чөвүлелиниң мурнунд... на хоорайның Культура... чогаадыкчы удуртукчуз... **Чамыяновна Бюрбюну,**

ла...
ре...
Ка...
Өн...
ов...
лар...
га...
жу...
тө...
гез...
ру...
Ху...
Бо...

ович Кууларны эмчиле... лелиниң мурнундан идип ү...

Ынчап кээрге, Хөй-ни... тазының кежигүнүнче ко... лар илередириниң тала... тургустунган палатаның б... томуйлаттырган 6 кежигүн... бирээзи — Хонук-оол До... Монгуш баштаан ажылчы... түң ажыл-херээ бүткен, са... сорулгалары күүсеттинген... зажок бо дээрге ХНП-ни... гүннерин шилиир ажылды... чамдык кезии-дир. Шак... шилилгени республиканы... кожууннарынга чорудар. У... херек бо неделяның дур... уламчылаар болгаш түң... кожуун бүрүзүнден үш... чыны шилиир. Олар кымнар... гыя кандыг кижилер болу... жууннуң чурттакчы чону, х... тизи шиитпирлээр, сана... Республиканың чурттакчыл... аразында хүндүлүг, ат-су... кижилери хөй-ле болгай, а о... эң-не төлептиглерин Хөй... палатазының кежигүннери к... а ол дээрге-ле бөдүүн чонну... ажыын, сонуургалдарын ка... шыдаар, ниитилелде тургу... турар чидиг айтырыгларны... чагырга органнарынга че... оларны үзе шиитпирлээрин... шыдаар хамаатыларны ш... алыры чугула. Ынчангаш Хөй... палатазынче кордакчылар ши... республиканың төөгүзүнге... бо ажыл-херекке республи... хөй-нииитизи кончуг бодам... болгаш идепкейлии-биле кир... күзенчиг.

Аяна БИЧЕ-О...

Авторнуң тыртты... чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

"Тыва Республикада дылдар дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың февраль 16-да хүлээп алган
Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың апрель 25-те дагын катап хүлээп алган

чүүл
03 чылдың декабрь 31-де № 462 УХ-I
Республикада дылдар дугайында"
Республиканың Хоойлузунга («Тувин-
равда», 2004 чылдың февраль 3-те; 2009
ң август 6-да; 2011 чылдың январь 26-
Шын», 2004 чылдың февраль 27-де; 2009
ң июль 28-те; 2010 чылдың декабрь 28-
раазында өскерилгелерни киирер:
-ги чүүлдүң 4-кү кезээниң ийиги абза-
"болгаш республиканың" деп сөстер-
аалтар;
18-ки чүүлдүң 2-ги кезээн дараазында
-биле бижиир:
Хандырылга адырынга болгаш коммерция ажыл-чорудулгазынга херек эмгелелин орус дылга, а ажыл-агыйжы партнерлар аразында дугуржулгалар-биле көрдүнген таварылгаларда, - тыва дылга азы өске-даа дылдарга чорудар.".

2 чүүл

Бо Хоойлу, ону албан-езузу-биле парлаан хүнден эгелээш, он хонук эрткен соонда күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
2011 чылдың май 12
№ 416 ДХ-I.

"Тыва Республиканың девискээринде адвокат ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан айтырыгларны таарыштырарының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың апрель 25-те хүлээп алган

чүүл
3 чылдың декабрь 11-де № 464 УХ-I
Республиканың девискээринде адво-
ыл-чорудулгазы-биле холбашкан ай-
арны таарыштырарының дугайында"
еспубликаның Хоойлузунга («Тувин-
равда», 2003 чылдың декабрь 23-те;
ылдың декабрь 31-де; 2008 чылдың
ь 1-де; «Шын», 2004 чылдың декабрь
2008 чылдың декабрь 13-те) дараа-
өскерилгелерни киирер:
иирилде кезээнге дараазында сөс-
немээр:
едери берге болгаш эвээш чурттак-
черлерниң даңзызын доктаадып тур-
халас адвокат дузазын чедирериниң
ал-техниктиг болгаш саң-хөө хандыы-
ының айтырыгларын таарыштыр
р";
-ги чүүлдү дараазында эдилге-биле
:
чүүл. Чедери берге болгаш эвээш
чылыг черлерге адвокат дузазын
ериниң материал-техниктиг болгаш
хандырылгазы
ыва Республиканың девискээринде
берге болгаш эвээш чурттакчылыг
ге адвокат дузазын көргүзериниң
халас адвокат дузазының материал-
иг болгаш саң-хөө хандырылгазын,
еспубликаның бюджединде ол со-
рга көрдүнген акша-хөреңгилерниң
е, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-
зының төлээлеттирген органы (моон
төлээлеттирген орган дээн) бот-
ар.
едери берге болгаш эвээш чурттак-
черлерге адвокат дузазын көргүзе-
материал-техниктиг болгаш саң-хөө
ылгазынче дараазында чарыгдал-
ында киирип турар:
едери берге болгаш эвээш чурттак-
черлерге албан чериниң бажыңын
-биле холбашкан чарыгдалдарны
ынга, азы болза ындыг оран-саваны
е;
лбан ажылының сургакчылаашкыны-
олбашкан чарыгдалдарны дуглаа-

едери берге болгаш эвээш чурттак-
ерлерге адвокаттарның боттарының
орудулгазын күүседиринге эргежок
ргтехника-биле, канцелярия болгаш
а херекселдер-биле хандырарынга
алдарны дуглаарынга, азы болза
бээринге.
еспубликаның чедери берге болгаш
чурттакчылыг черлеринге халас
дузазын көргүзери-биле холбашкан,
тарның чарыгдалдарын дуглаары-
румун болгаш хемчээлдерин Тыва
Республиканың Чазааның нормативтиг хоойлу-дүрүм актызы-биле тодарадыр.

4. Девискээрлеринде чедери берге болгаш эвээш чурттакчылыг черлер бар республиканың муниципалдыг тургузугларының тус чер бот-башкарылга органнары республиканың чедери берге болгаш эвээш чурттакчылыг черлеринге адвокат дузазын көргүзерин хандырары-биле адвокаттар тургузугларынга болгаш төлээлеттирген органга деткимче көргүзер эргелиг.";

3) дараазында утказыг 21 чүүлдү немээр:

"21 чүүл. Чедери берге болгаш эвээш чурттакчылыг черлерни тодарадыры

Бо Хоойлуга капсырылга кылдыр киирген чурттакчылыг чер бо Хоойлунуң сорулгазынга дүүштүр республиканың чедери берге болгаш эвээш чурттакчылыг чери деп санаттынар.";

4) 4-кү чүүлге дараазында утказыг 3,4 база 5 кезектерни немээр:

"3. Хамаатының билдириишкинин болгаш ооң киирген документилерин көргениниң түңнели-биле адвокат тургузуглары халас адвокат дузазын көргүзериниң азы ындыг дузаны көргүзеринден ойталаарының дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

4. Хамаатыларга халас адвокат дузазын көргүзеринден ойталаар таварылгалар, бир эвес:

1) федералдыг хоойлуда айыткан халас адвокат дузазын алыр эргелиг категорияларның хамаатыларынга билдириишкин ээзи хамаарышпас болза;

2) федералдыг хоойлуда көрдүнмээн халас адвокат дузазын көргүзер дугайында хамааты дилеп турар болза;

3) бо Хоойлунуң 3-кү чүүлүнүң 1-ги кезээнде айыттынган халас адвокат дузазын алырынга эргежок чугула документилерни хамаатылар киирбээн болза.

5. Халас адвокат дузазын көргүзеринден ойталаан таварылгада, адвокат тургузуглары документилер хүлээп ап турар хүнде ойталаан чылдагаанының дугайында билдириишкин ээзинге дыңнадыр.";

5) 3 эгениң адында "Улуг Хуралдың" деп сөстерни "Дээди Хуралдың (парламентиниң)" деп сөстер-биле солуур.

6) 5-ки чүүлде:

а) чүүлдүң адында "Улуг Хуралдың" деп сөстерни "Дээди Хуралдың (парламентиниң)" деп сөстер-биле солуур;

б) 2-ги кезээнде "Улуг Хуралдың" деп сөстерни "Дээди Хуралдың (парламентиниң)" деп сөстер-биле солуур;

в) 3-кү кезээнде "Улуг Хуралдың" деп сөстерни "Дээди Хуралдың (парламентиниң)" деп сөстер-биле солуур;

г) 4-кү кезээнде "Улуг Хуралдың" деп сөстерни "Дээди Хуралдың (парламентиниң)" деп сөстер-биле солуур;

7) 6-гы чүүлде:

а) 1-ги кезээнде "Улуг Хуралдың" деп сөстерни "Дээди Хуралдың (парламентиниң)" деп сөстер-биле, "Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы" деп сөстерни "Дээди Хурал (парламент)" деп сөстер-биле солуур;

б) 2-ги кезээнде "Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазы" деп сөстерни "Дээди Хурал (парламент)" деп сөстер-биле солуур;

в) 3-кү кезээнде "Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынче" деп сөстерни "Дээди Хуралче (парламентиже)" деп сөстер-биле солуур;

г) 4-кү кезээнде "Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы" деп сөстерни "Дээди Хурал (парламент)" деп сөстер-биле солуур.

8) 7-ги чүүлде:

а) адында "Улуг Хуралдың" деп сөстерни "Дээди Хуралдың (парламентиниң)" деп сөстер-биле солуур;

б) 1-ги кезээнде "Улуг Хуралдың" деп сөстерни "Дээди Хуралдың (парламентиниң)" деп сөстер-биле, "Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазы" деп сөстерни "Дээди Хурал (парламент)" деп сөстер-биле солуур;

в) 2-ги кезээнде "Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының" деп сөстерни "Дээди Хуралдың (парламентиниң)" деп сөстер-биле, "Улуг Хуралдың" деп сөстерни "Дээди Хуралдың (парламентиниң)" деп сөстер-биле солуур;

9) 8-ки чүүлде:

а) адында "Улуг Хуралдың" деп сөстерни "Дээди Хуралдың (парламентиниң)" деп сөстер-биле солуур;

б) 1-ги кезээнде "Улуг Хуралдың" деп сөстерни "Дээди Хуралдың (парламентиниң)" деп сөстер-биле солуур;

в) 2-ги кезээнде "Улуг Хуралдың" деп сөстерни "Дээди Хуралдың (парламентиниң)" деп сөстер-биле, "Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазы" деп сөстерни "Дээди Хуралдың (парламентиниң)" деп сөстер-биле солуур.

2 чүүл

Бо Хоойлу, ону албан-езузу-биле парлаан хүнден эгелээш, он хонук эрткенде күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
2011 чылдың май 12
№ 621 ДХ-I.

"Тыва Республиканың девискээринде адвокат ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан айтырыгларны таарыштырарының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга капсырылга

Бо Хоойлунуң сорулгазынга Тыва Республиканың чедери берге болгаш эвээш чурттакчылыг черлериниң

ДАҢЗЫЗЫ

Республиканың девискээринде чедери берге болгаш эвээш чурттакчылыг черлерлиг кожууннар (районнар)	Чедери берге болгаш эвээш чурттакчылыг черлер
1	2
1. Бай-Тайга кожуун (район)	1) Кара-Хөл суур 2) Бай-Тал суур
2. Чөөн-Хемчик кожуун (район) 3. Мөңгүн-Тайга кожуун (район)	1) Элдиг-Хем суур 1) Мугур-Аксы суур 2) Кызыл-Хая суур 3) Тоолайлыг суур
4. Өвүр кожуун (район)	1) Чаа-Суур суур 2) Ак-Чыраа суур 3) Дус-Даг суур 4) Саглы суур
5. Улуг-Хем кожуун (район)	1) Эйлиг-Хем суур 2) Эъжим суур
6. Бии-Хем кожуун (район)	1) Хүт суур 2) Севи суур
7. Каа-Хем кожуун (район)	1) Бүрен-Бай-Хаак суур 2) Ильинка суур 3) Көк-Хаак суур 4) Сизим суур
8. Кызыл кожуун (район)	1) Кара-Хаак суур 2) Черби суур
9. Эрзин кожуун (район)	1) Качык суур 2) Булуң-Бажы суур 3) Нарын суур 4) Мөрен суур 5) Бай-Даг суур
10. Тожу кожуун (район)	1) Тоора-Хем суур 2) Адыр-Кежиг суур 3) Ий суур 4) Сыстыг-Хем суур 5) Чазылары (Хамсара) суур 6) Ырбан суур
11. Тере-Хөл кожуун (район)	1) Куңгуртуг суур 2) Тал суур 3) Белдир-Чазы суур 4) Оттук-Даш суур
12. Тес-Хем кожуун (район)	1) О-Шынаа суур 2) Ү-Шынаа суур 3) Ак-Эрик суур
13. Сүт-Хөл кожуун (район)	1) Ишкин суур

"Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кииреринин дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың апрель 25-те хүлээп алган

1 чүүл

2001 чылдың февраль 5-те № 777 "Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга ("Тувинская правда", 2001 чылдың июль 31-де; 2004 чылдың январь 22-де, июнь 6-да; 2006 чылдың август 3-те; 2007 чылдың июнь 28-те; 2008 чылдың январь 15-те; 2010 чылдың февраль 25-те; "Шын", 2001 чылдың август 2-де; 2004 чылдың январь 29-та; 2006 чылдың август 26-да, ноябрь 25-те; 2008 чылдың январь 22-де; 2010 чылдың январь 19-та) дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 1-ги чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиир:

"1 чүүл. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязын организастаарының болгаш ажыл-чорудулгазының хоойлу-дүрүм үндезини

1. Россия Федерациязында соңгулда комиссияларының системазында коллегиалдыг орган болур Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының эрге-байдалын, тургузарының (тарадырының) чурумун, бүрүн эргелерин "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлу-биле, өске-даа федералдыг хоойлулар-биле, бо Хоойлу-биле, Тыва Республиканың өске-даа хоойлулары-биле таарыштырар.

2. Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелерин болгаш референдумга киржир эргезин боттандырарын хандырары-биле холбашкан Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының хүлээп ап турар шиитпирлери соңгулдалар, референдумнар, өске-даа соңгулда ажыл-чорудулгаларын, ооң иштинде депутатты азы соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижини дедир кыйгыртыр талазы-биле бадылаашкыннар, муниципалдыг тургузугларның төлээлекчи органнарының депутаттарының, муниципалдыг тургузугнуң баштыңының соңгулдаларын белеткеп база эрттирип турда, соңгулда хоойлужудулгазынга дүгжүп турар ужурлуг.";

2) 4-кү чүүлде:

а) 3-кү пунктуну дараазында уткалыг домак-биле немээр: "Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының ажыл-чорудулгазынга күрүнениң эрге-чагырга органнарының, тус черниң бот-башкарылга органнарының, организацияларның, албан-дужаалдыг кижилерниң, өске-даа хамаатыларның талазындан холгаарлаарын болдурбас.";

б) дараазында уткалыг 3^1 пунктуну немээр:

"3^1. Судтуң шиитпирлерин, а ол ышкаш Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының, ооң харыылаар айтырыының иштинге хүлээп алган, шиитпирлерин Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының күүседири албан болур.";

3) 5-ки чүүлде:

а) 2-ги пунктунуң ийиги домаан ап каaптар;

б) 9-ку пунктуну дараазында эдилге-биле бижиир:

"9. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы бодунуң доктаамал демдектерин (вымпел, эмблема болгаш өске-даа), Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының Хүндүлел бижиин тургузуп ап болур.";

в) дараазында уткалыг 10-гу пунктуну немээр:

"10. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының турар чери - Тыва Республика, Кызыл хоорай.";

4) дараазында уткалыг 5^1чүүлдү немээр:

"5^1 чүүл. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының бүрүн эргелериниң хуусаазы

1. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының бүрүн эргелериниң хуусаазы беш чыл болур. Бир эвес Соңгулда комиссиязының бүрүн эргелериниң хуусаазы Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының киржип турары соңгулда кампаниязының үезинде, референдумну чарлаан соонда база референдум кампаниязы төнеринге чедир үеде төнүп турар болза, ооң бүрүн эргелериниң хуусаазын ол соңгулда кампаниязы, референдум кампаниязы доозулгуже чедир узадыр. Бо дүрүм Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының катап соңгулдаларын болгаш немелде соңгулдаларын эрттирип турда, ажыглаттынмас.

2. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының бүрүн эргелериниң хуусаазын ооң бирги хуралы болган хүнден эгелеп санаар.";

5) 6-гы чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиир:

"6 чүүл. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының составы болгаш тургузарының чуруму

1. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы бадылаар эргелиг 12 кежигүннерден тургустунар.

2. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязын тургузарын ажыы-биле, ажык кылдыр чорудар болгаш "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлу-биле база бо хоойлу-биле доктааткан чурум езугаар боттандырар.

3. Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) болгаш Тыва Республиканың Баштыңы - Чазаанын Даргазы Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының чаа составының кежигүннерин Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының мурнундагы составының бүрүн эргелериниң хуусаазы төнеринге чедир, 15 хонуктан орайтатпайн, томуйлаар.

4. Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) болгаш Тыва Республиканың Баштыңы - Чазаанын Даргазы Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының бүрүн эргелериниң хуусаазының төнер хүнүнге чедир, 55 хонуктан орайтатпайн, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязын тургузарының дугайында дыңнадыгны массалыг информация чепсектеринге парлап үндүрер азы өске арга-биле чонга чарлаар. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының чаа составынга хамаарыштыр саналдар хүлээп алыр үе, бо пунктуда айыткан дыңнадыгны чонга чарлаан хүнден эгелээш, бир айдан эвээш эвес болур ужурлуг.

5. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязын тургузарын деңң эргелиг үндезинге боттандырар: 6 кежигүннерни Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи), 6 кежигүннерни - Тыва Республиканың Баштыңы - Чазаанын Даргазы томуйлаар.

6. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының чаа составының кежигүннерин томуйлаарының дугайында Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) шиитпирин, бир эвес Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) хуралынга бадылаашкынның өске аргазын шилип албаан болза, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 22-ги чүүлүнүң 4, 5 пунктулары-биле база 23-кү чүүлүнүң 7, 9 дугаар пунктулары-биле доктааттынган негелделерниң сагыттынганын барымдаалап, ажык бадылаашкын-биле, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаалы-биле хүлээп алыр. Ынчан бадылаашкынны кандидатура бүрүзүнге аңгы-аңгы чорудар. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының доктааттынган санындан хөй кезииниң бадылаашкыннарын алган кандидатты Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының кежигүнүнге соңгуткан деп санаар. Кажан алдыдан хөй кандидатураларны саналдаан болза, ындыг таварылгада, бадылаашкынны кандидатура бүрүзүнге чорудар. "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 22-ги чүүлүнүң 4, 5 пунктулары-биле база 23-кү чүүлүнүң 7, 9 дугаар пунктулары-биле доктааттынган негелделерниң сагыттынганын барымдаалап, эң хөй болгаш бадылаашкынның четчир санын алган баштайгы алды кандидаттарны Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының кежигүннеринге томуйлаттырган деп санаар.

7. Тыва Республиканың Баштыңының - Чазаанын Даргазының Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының чаа составының кежигүннерин томуйлаарының дугайында шиитпирин "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 22 чүүлүнүң 4, 5 пунктулары-биле база 23-кү чүүлүнүң 7 болгаш 9 дугаар пунктулары-биле доктааткан негелделерниң сагыттынганын барымдаалап тургаш, Чарлык-биле белеткеп долдурар.

8. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында шиитпирни, ону хүлээп алган хүнден эгелээш, беш хонук дургузунда, албан-езузу-биле парлаар ужурлуг.

9. Бир эвес Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) база Тыва Республиканың Баштыңы - Чазаанын Даргазы Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының составын азы составының кезээн Федералдыг хоойлу-биле, бо хоойлу-биле доктааткан хуусаада томуйлавас, азы болза, бир эвес Тыва Республиканың девискээринде күрүнениң эрге-чагыргазының айыткан органы чок болуп турар болза, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының составын азы составының кезиин Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязы "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлу-биле, бо хоойлу-биле доктааттынган негелделерни сагыывышаан, томуйлаар.

10. Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) база Тыва Республиканың Баштыңы - Чазаанын Даргазы бо чүүлдүң 11-ги пунктузунга дүүштүр политиктиг партиялардан кирген саналдарга үндезилеп, оларның Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының кежигүннериниң санындан томуйлааны 3-тен эвээш эвес кежигүннерин томуйлаар хүлээлгелиг.

11. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязын тургузарын Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынче, Тыва Республиканың Дээди Хуралынче (парламентизинче) депутаттар мандаттарының үлелгезинче киирген кандидаттарның даңзызын депшиткен политиктиг партияларның санал-оналдарынга, 2005 чылдың май 18-те №51-ФХ "Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 82^1 чүүлүнге дүүштүр депутаттар мандаттарын дамчыдып берген кандидаттарның федералдыг даңзызын депшиткен политиктиг партияларның, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының соңгулдаларының дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр депутаттар мандаттарын дамчыдып берген кандидаттарның республика даңзызын депшиткен политиктиг партияларның, өске-даа политиктиг партияларның болгаш кандыг-бир хөй-нииiти каттыжыышкыннарының санал-оналдарынга, а ол ышкаш Тыва Республикада муниципалдыг тургузугларның төлээлекчи органнарының, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының мурнундагы составының, Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының саналдарынга үндезилеп боттандырар.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан таварылгада, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының составынче киирер кандидатураларга хамаарыштыр саналдар киирер эрге Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынче, Тыва Республиканың Дээди Хуралынче (парламентизинче) сөөлгү чыыжының депутаттар мандаттарының үлелгезинче киирген кандидаттарның даңзызын депшидип турар соңгулда каттыжыышкыннарынга кадагалаттынып артар.

12. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынга политиктиг партия бүрүзүнден, соңгулда каттыжыышкыны бүрүзүнден, өске хөй-нииiти каттыжыышкынындан бирден хөй эвес төлээлекчи томуйлаткан боол болур.

Политиктиг партия, соңгулда ка[ттыжыыш-]
кыны, өске хөй-нииiти каттыжыыш[...]
гыс комиссияның составынче то[...]
биле хары угда элээн каш кандида[...]
саналдаар эргези чок.

13. Тыва Республиканың Соңгул[да комис-]
сиязының составынче соңгулда кат[...]
кыннарының, хөй-нииiти каттыжы[...]
рының адындан кандидатурала[...]
дериниң дугайында шиитпирни, [...]
жыышкынның уставы-биле көрдүн[...]
езугаар хүлээп алыр.

Соңгулда каттыжыышкыны, х[...]
каттыжыышкыны Тыва Республика[...]
гулда комиссиязының составынч[...]
кандидатуралар дугайында санал[...]
эвес олар федералдыг хоойлулар-[...]
дүнген чурум езугаар тургустунга[...]
Тыва Республиканың Соңгулда ком[...]
тургузарынга чедир, бир чылдан ор[...]
бүрүткеттинген болза, киирер эрге[...]

14. Күрүнениң болгаш муниц[...]
албан-хаакчылар Тыва Респуб[...]
Соңгулда комиссиязының кежигүн[...]
нииiти санындан ийиниң биринде[...]
тургузуп болбас.

15. Соңгулда каттыжыышкынн[...]
хөй-нииiти каттыжыышкыннарының, [...]
палдыг тургузугларның төлээлекчи [...]
рының, Тыва Республиканың С[...]
комиссиязының мурнундагы сост[...]
Россия Федерациязының Төп с[...]
комиссиязының Тыва Республикан[...]
гулда комиссиязының бадылаар эр[...]
жигүнүнүң албан-дужаалынга канд[...]
лар идип үндүрериниң дугайынд[...]
пиринге кандидаттың дугайында (ф[...]
зы, ады, адазының ады, төрүттүнге[...]
эртем-билии, кол ажылдап, алба[...]
өөренип турар чери азы кылып тура[...]
ээлеп турар албан-дужаалы, күр[...]
муниципалдыг албан-хаакчы болуп т[...]
хамааты эргези, чурттап турар чери, [...]
тунуң медээлери, соңгулда комис[...]
рынга ажылдап турган арга-дуржулга[...]
медээлер албан турар ужурлуг. Төл[...]
органның азы организацияның шиитп[...]
Тыва Республиканың Соңгулда ком[...]
зының бадылаар эргелиг кежигүнүнге[...]
ладыр кижиниң бижимел чөпшээ[...]
кожар.";

6) дараазында уткалыг 6^1чүүлдү н[...]

"6^1 чүүл. Тыва Республиканың Со[...]
комиссиязын тарадыры

Тыва Республиканың Соңгулда к[...]
сиязын "Россия Федерациязының х[...]
тыларының соңгулда эргелериниң б[...]
референдумга киржир эргезиниң ко[...]
магадылалдарының дугайында" Фед[...]
дыг хоойлуга дүүштүр доктааткан [...]
езугаар болгаш үндезиннерге суд тар[...]
боол болур.";

7) 8-ки чүүлдүң 3-кү пунктузунда [...]
Хуралдың палаталарында" деп сөс[...]
"Дээди Хуралда (парламентиде)"[...]
сөстер-биле солуур;

8) 9-ку чүүлдүң 2-ги пунктузунда:

а) онгу абзацта "Улуг Хуралдың [...]
таларының" деп сөстерни "Дээди Хура[...]
(парламентиниң)" деп сөстер-биле, "[...]
Хуралдың чогуур палатазын" деп сөс[...]
"Дээди Хурал (парламент)" деп сөстер-[...]
солуур;

б) чээрбиги абзацта "Улуг Хуралды[...]
гуур палатазын" деп сөстерни "Дээди Х[...]
(парламент)" деп сөстер-биле солуур;

9) 14-кү чүүлдүң 2-ги пунктузун да[...]
зында уткалыг абзац-биле немээр:

"Тыва Республиканың Соңгулда ком[...]
сиязының чаа составының бирги хурал[...]
Тыва Республиканың Соңгулда комис[...]
зының амгы составының кежигүннери, Т[...]
Республиканың Баштыңының - Чазаа[...]
Даргазының болгаш Тыва Республикан[...]
Дээди Хуралының (парламентизин[...]
төлээлери олуржур эргелиг.";

10) 22-ги чүүлдүң 2-ги пунктузун[...]
"Баштыңының" деп сөстү "Даргазының" [...]
сөс-биле солуур.

2 чүүл

Бо Хоойлу, ону албан-езузу-биле парла[...]
хүнден эгелээш, он хонук эрткен соон[...]
күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааны[...]
Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
2011 чылдың май 12
№ 623 ДХ-I.

Тыва Республикага садыг ажыл-чорудулгазын таарыштырарының дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың апрель 25-те хүлээп алган

1 чүүл. **Бо Хоойлунуң таарыштырар ...уулу**

Бо Хоойлу Тыва Республикага садыг ...жыл-чорудулгазының талазы-биле хамаа...ылаларны Тыва Республиканың күрүнениң ...ге-чагырга органнарының бүрүн эрге...ериниң иштинге таарыштырар.

2 чүүл. **Бо Хоойлуда ажыглап турар кол ...иглер**

Бо Хоойлуда ажыглап турар кол билиг... 2009 чылдың декабрь 28-те № 381-ФХ ...ссия Федерациязынга садыг ажыл-чо...дулгазының күрүне таарыштырылгазының ...езиннериниң дугайында" (моон ыңай - ...ссия Федерациязынга садыг ажыл-чору...газының күрүне таарыштырылгазының ...езиннериниң дугайында" Федералдыг ...йлу дээн) Федералдыг хоойлуда ышкаш, ...а ужур-утказынга ажыглаттынар.

3 чүүл. **Тыва Республиканың күрүнениң ...е-чагырга органнарының Тыва ...публиканың девискээринде садыг ...л-чорудулгазын таарыштырар талазы...е бүрүн эргелери**

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының ...ламентизиниң) Тыва Республиканың ...искээринде садыг ажыл-чорудулгазының ...не таарыштырылгазының талазы-биле ...ун эргелеринге дараазында чүүлдер ...аржыр:

...) садыг ажыл-чорудулгазының күрүне ...ыштырылгазының талазы-биле Тыва ...убликаның хоойлуларын хүлээп алыры;

...) Тыва Республиканың девискээринде ...ыг ажыл-чорудулгазының күрүне ...ыштырылгазының талазы-биле Тыва ...убликаның хоойлуларын сагып турары ...а күүседип турары дээш контрольду ...андырарынга киржири.

...2. Тыва Республиканың Чазааның Тыва ...убликаның девискээринде садыг ажыл...удулгазының күрүне таарыштырылга...ың талазы-биле бүрүн эргелеринге ...азында чүүлдер хамааржыр:

...) харыылаар кылдыр доктааткан айты...ларының иштинге Тыва Республиканың ...искээринде садыг ажыл-чорудулгазының ...не таарыштырылгазының талазы-биле ...үне политиказын боттандырарынга ...кири;

...) Россия Федерациязының субъек...ериниң күрүне эрге-чагыргазының күү...и органнарының бүрүн эргелеринге фе...алдыг хоойлужудулга езугаар хамаа...тырган өске-даа бүрүн эргелер болур.

...3. Тыва Республиканың Чазааның күү...и эрге-чагыргазының төлээлеттирген ...ны садыг ажыл-чорудулгазының күрүне ...ыштырылгазының талазы-биле дараа...да чүүлдерни боттандырар:

...) Тыва Республиканың девискээринде ...ргай бараан рыногунуң байдалы база ...ыг ажыл-чорудулгазын боттандырары ...ш медээ-аналитиктиг хайгааралды ...удары;

...) садыг реестрин тургузары болгаш чо...ары, а ол ышкаш садыг реестринде бар ...еттинген сан-медээлерни доктааттынган ...м езугаар иштики садыг адырынга күрү...олитиказын болгаш нормативтиг-хоойлу...м таарыштырылгазын ажылдап кылыр талазы-биле хүлээлгени күүседип турар күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органынче, болгаш албан-езузунуң статистика медээлерин тургузар талазы-биле хүлээлгени күүседип турар күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеттирген федералдыг органынче киирерин;

3) Тыва Республиканың девискээринде садыг ажыл-чорудулгазын хөгжүдеринге дуза көргүзүп турар хемчеглерни доктааткан айтырыгларының иштинге ажылдап кылырын болгаш боттандырарын;

4) Тыва Республикага, ооң иштинде ооң составынче кирип турар муниципалдыг тургузугларга садыг объектилериниң шөлдери-биле чурттакчы чонну хандырарының эң биче нормативтерин тургузарын;

5) тус чер бот-башкарылга органнары-биле чаңгыс аай эвес садыг объектилерин тургузарының схемаларын ажылдап кылырының болгаш бадылаарының чурумун тургузарын боттандырар.

4 чүүл. **Ярмаркаларны организастаары болгаш аңаа барааннарны садары**

Ярмаркаларны организастаарының чурумун болгаш барааннар садарын организастаарынга негелделерни болгаш ажылдар кылырын, ярмаркаларга ачы-дузалар чедирилгезин Тыва Республиканың Чазаа хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле, чурттакчы чоннуң санитар-эпидемиологтуг чедимчезин хандырар талазы-биле Россия Федерацияның хоойлужудулгазы-биле, өрттүң айыыл чок чорууунуң дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле, долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле хоойлужудулга-биле тургускан негелделерни база өске-даа федералдыг хоойлулар-биле доктааткан негелделерни барымдаалап тургаш, доктаадып тургузар.

5 чүүл. **Садыгны хөгжүдериниң республика программазы**

1. Садыгны хөгжүдериниң республика программазын Тыва Республиканың социал-экономиктиг, экологтуг, культурлуг хөгжүлдезин болгаш өске-даа онзагай чүүлдерин өөренип көрүп тургаш, ажылдап кылыр.

2. Садыгны хөгжүдериниң республика программазын "Россия Федерациязында садыг ажыл-чорудулгазының күрүне таарыштырылгазының үндезиннериниң дугайында" Федералдыг хоойлунуң негелделерин барымдаалап, ажылдап кылыр.

6 чүүл. **Бо Хоойлунуң күштүг болуп кирери**

1. Бо Хоойлу, ону албан-езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

2. Тыва Республиканың Чазаа бо Хоойлунуң күүселдезин хандырып турар нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын, ону албан-езузу-биле парлаан хүнден эгелээш, үш ай дургузунда, хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
2011 чылдың май 12
№ 625 ДХ-I.

"Ветеринария дугайында" Тыва Республиканың хоойлузунга өскерилгелер кииреринiң дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың апрель 25-те хүлээп алган

1 чүүл

...2004 чылдың декабрь 29-та № 1095 УХ-I ...теринария дугайында" Тыва Респуб...аның Хоойлузунга («Тувинская правда», ...5 чылдың март 25-те, июль 14-те; 2007 ...дың июнь 5-те, июнь 16-да; 2008 чылдың ...ст 21-де; 2009 чылдың май 16-да, август ...; «Шын», 2005 чылдың июль 12-де; 2007 ...дың июнь 9-та; 2008 чылдың сентябрь 2-... [illegible] дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 1-ги чүүлдүң ийиги кезээниң ийиги абзазында "карантинниг болгаш онза айыылдыг" деп сөстерни "халдавырлыг болгаш өске-даа" деп сөстер-ле солуур;

2) 3-кү чүүлдү дараазында уткалыг абзац-биле немээр:

"Тыва Республиканың девискээринге карантинни болгаш дириг амытаннарның халдавырлыг болгаш өске-даа аарыглары-ның тараарын баш бурунгаар болдурбазынче база үнер дөстерин узуткаарынче угланган өске-даа кызыгаарлаашкыннарны доктаадыры болгаш күш чок болдурары (моон ыңай - кызыгаарлаан хемчеглер (карантин) дээн);";

3) 6-гы чүүлде:

а) бирги кезээниң ийиги абзазында "болгаш халдавырлыг эвес массалыг" деп сөстерни ап кааптар;

б) дөрткү кезээниң дөрткү абзазын дараазында эдилге-биле бижиир:

"дириг амытаннарның халдавырлыг болгаш өске-даа аарыглары-биле демисежир талазы-биле республиканың эпизоотикага удур экспедициязы;";

4) 7-ги чүүлдүң ийиги кезээнде:

а) ийиги абзазында "болгаш халдавырлыг эвес массалыг" деп сөстерни ап кааптар;

б) үшкү абзацта "болгаш даштыкы күрүнелерниң" деп сөстерни ап кааптар;

5) 10-гу чүүлдүң бирги кезээн дараазында эдилге-биле бижиир:

"Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының ветеринария талазы-биле төлээлеттирген органын, ветеринарияда нормативтиг-хоойлу-дүрүмну таарыштырар талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы-биле дугуржулга езугаар азы ооң саналдап кииргени-биле, албан-дужаалынга Тыва Республиканың Баштыңы - Чазааның Даргазы томуйлаар болгаш хостаар, удуртукчу баштаар. Хары угда ол Тыва Республиканың күрүнениң кол ветеринария инспектору бооп турар.";

6) 11-ги чүүлде:

а) адын дараазында эдилге-биле бижиир:

"11 чүүл. Тыва Республиканың күрүнениң кол ветеринария инспекторунуң, кожууннарның болгаш хоорайларның күрүнениң кол ветеринария инспекторларының, оларның оралакчыларының, база күрүнениң ветеринарлыг хайгааралын боттандырар кылдыр төлээлеттирген өске-даа кижилерниң эргелери";

б) бирги кезээнде:

бирги абзацты дараазында эдилге-биле бижиир:

"Тыва Республиканың күрүнениң кол ветеринария инспектору болгаш ооң оралакчызы, кожууннарның болгаш хоорайларның күрүнениң кол инспекторлары болгаш оларның оралакчылары, а ол ышкаш күрүнениң ветеринария хайгааралын боттандырары-биле төлээлеттирген өске-даа кижилер дараазында эргелерлиг болур:";

1-ги пунктунуң адаанда "б" пунктуда "болгаш халдавырлыг эвес массалыг" деп сөстерни ап кааптар;

7) 13-кү чүүлде:

а) ийиги кезээнде "хоойлужудулга" деп сөстү "нормативтиг хоойлу-дүрүм" деп сөстер-биле солуур;

б) алдыгы кезээнде "бешки абзацта" деп сөстерни "бешки кезекте" деп сөстер-биле солуур;

8) 21-ги чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиир:

"21 чүүл. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының дириг амытаннарның халдавырлыг аарыгларының үнер дөстери тыптып келген таварылгаларда хүлээлгелери

Тыва Республиканың девискээринге дириг амытаннарның халдавырлыг аарыгларының тыптып келириниң болгаш тараарының айыылы илереттинген таварылгада, Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизи Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының, дамчыдып берген бүрүн эргелерни күүседип турар удуртукчузунуң киирген бижииниң үндезининге Тыва Республиканың девискээринге кызыгаарлаан хемчеглерни (карантинни) доктаадырының дугайында шиитпирни хүлээп алыр. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының, дамчыдып берген бүрүн эргелерни күүседип турар удуртукчузунуң киирген бижииниң хоолгазын, Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизинге киирген ол бижиктиң шынзылгазы-биле кады, ветеринарияда нормативтиг хоойлу-дүрүмну таарыштырар талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органынче болгаш ветеринария хайгааралының талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органынче чорудар.

Дириг амытаннарның, онза айыылдыындан аңгыда, халдавырлыг аарыгларының тыптырының болгаш тараарының айыылы илереттинген таварылгада, кызыгаарлаан хемчеглерни (карантинни) доктаадырының дугайында шиитпирни, ол ышкаш, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының дамчыдып берген бүрүн эргелерни боттандырып турар даргазы хүлээп ап болур.

Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизиниң (Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының дээди күүсекчи органының удуртукчузунуң) азы Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының дамчыдып берген бүрүн эргелерни боттандырып турар удуртукчузунуң шиитпириниң үндезининге Тыва Республиканың девискээринге кызыгаарлаан хемчеглерни (карантинни) доктааткан таварылгада, айыткан шиитпирниң хоолгазын, ону алган хүннүң дараазында хүнде, ветеринарлыг хайгаарал талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органынче чорудар.

Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизи, дамчыдып берген бүрүн эргелерни боттандырып турар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының удуртукчузу Тыва Республиканың девискээринге кызыгаарлаан хемчеглерни (карантинни) доктаадырының дугайында шиитпирни хүлээп албаан таварылгада, кызыгаарлаан хемчеглерни (карантинни) ветеринарияга нормативтиг хоойлу-дүрүмну таарыштырар талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органының шиитпири-биле доктаадып болур. Кызыгаарлаан хемчеглер (карантин) доктаадыр дугайында шиитпирни хүлээп алган таварылгада, айыткан шиитпир ветеринарияда нормативтиг хоойлу-дүрүмну таарыштырар талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы ону күш чок болдургуже чедир, ол күштүг болуп ажылдаар.

Кызыгаарлаан хемчеглер (карантин) тургузарының дугайында шиитпирге дириг амытаннарны, мал ажыл-агыйының продуктуларын, мал чемнерин болгаш немелде мал чемнерин ажыглаарынга бердинген кызыгаарлаашкыннарның даңзызын, а ол ышкаш кызыгаарлаан хемчеглер (карантин) тургузуп турар хуусааны айыткан турар ужурлуг.

Дириг амытаннарның халдавырлыг аарыгларының тараарын баш бурунгаар болдурбас болгаш үнген дөстерин узуткаар талазы-биле юридиктиг эргелиг черлерниң болгаш хамаатыларның ажыл-агыйынга оперативтиг удуртулганы чорудары-биле база айыткан ажыл-чорудулганы дүүштүрери-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары доктааткан чурум езугаар тускай комиссияларны тургузар.

Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизи Тыва Республиканың девискээринге кызыгаарлаан хемчеглерни (карантинни) чарлаан таварылгада, Россия Федерациязының ветеринария хоойлужудулгазы-биле көрдүнген, дириг амытаннарның халдавырлыг аарыгларының үнген дөстерин узуткап чок кылыр талазы-биле тускай хемчеглерни боттандырарын хандырар.

Дириг амытаннарның, кызыгаарлаан хемчеглер (карантинни) тургузуп болур хире халдавырлыг, ооң иштинде онза айыылдыг, аарыгларының даңзызын ветеринарияда нормативтиг хоойлу-дүрүмну таарыштырар талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы бадылаар.

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары, дириг амытаннарның халдавырлыг аарыгларының үнген дөстерин узуткап чок кылыр талазы-биле Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың ветеринария талазы-биле хоойлужудулгазы езугаар көрдүнген тускай хемчеглерни боттандырарын хандырар.".

2 чүүл

Бо Хоойлу, ону албан-езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
2011 чылдың май 12
№ 627 ДХ-I.

Бо чылын Бай-Тайга кожуун 70 харлаан

ТӨӨГҮЗҮНГЕ ТӨЛЕПТИГЛЕР

Республика амыдыралында 2011 чыл юбилейлер-биле арбын. Оларның чижээнге Бай-Тайга кожууннуң тургустунганындан бээр 70 чыл ою база хамааржыр.

Ук кожууннуң төөгүзүнүң чамдык талаларын ап көөрге, солун болгаш ужур-уткалыг фактылар арбын. Ол 1941 чылда тускайлаң кожуун кылдыр тургустунган. Ынчангы Тыва Арат Республиканың V дугаар Конституциязында көрдүнгенин барымдаалап, чурттуң административтиг тургузуун өскерткен. Ооң мурнундагы 9 кожуунга 6 кожууну немей тургускан. Оларның бирээзи Бай-Тайга кожуун.

Чаа тургустунган кожууннуң ажылчы чоннарының Биче Хурал президиумунуң кежигүннеринге Шалчымаа Салчак, Допчут-оол Куулар, Сереңмаа Хертек, Адыг-оол Хертек, Чыдым Хертек, Оңгай-оол Салчак болгаш Күжүгет Намгай олар томуйлаткан. Оларның иштинден Оңгай-оол Салчак Биче Хуралдың президиумунуң даргазы болган. Ооң соонда үелерде ол дүжүлгеге Агбаан, Дамбар, Идам-Сүрүң, Аңгырбан дээш, оон-даа өскелер ажылдап чораннар.

Баштайгы үеде шиитпирлеп турган айтырыгларның бирээзи — чаа тургустунган кожууннуң девискээр кызыгаары. Ону кожууннуң бүгү талаларындан тодаргай айтып, тайылбырлаан болгаш хүлээп алган.

Кожууннуң бир онзагай талазы — ооң девискээринге Тыва Арат Республиканың улуг бүдүрүлгелериниң бирээзи — алдын тывыжын эгелээни. Ол дээрге чурттуң 5 улуг уургайларының бирээзи, амгы Шуй сумузунуң девискээринде, Чиңге-Каттың алдын уургайы. Ында алдынның курлавыры элээн хөй болганындан, ол үении-биле алырга, техника талазы-биле шыырак механизастаттынган уургайларның бирээзи болган (өскези Хараал). Ынчалдыр-ла Чиңге-Катка алдынчыларның сууржугажының таваа салдынып, хөгжүп эгелеп турган.

Эге чылдарда кожуун 4 сумулуг турган. Ол дээрге Көп-Сөөк (16 арбанныг), Хөл (10 арбанныг), Бай-Тал (9 арбанныг) болгаш Шуй (10 арбанныг). Арбаннарда ниити өреге саны 1241 турган; ооң иштинде Көп-Сөөк сумузу 543 өрегелиг (чурттакчыларының саны 2415), Хөл — 264 өрегелиг (1242 чурттакчылыг), Бай-Тал — 182 өрегелиг (807 чурттакчылыг) база Шуй — 252 өрегелиг (1203 чурттакчылыг) турганын республиканың Төп күрүне архивиниң документилери бадыткап турар.

Бүгү мал бажын ап көөрге, эге дээрезинде кожууннуң сумуларынга ниитизи-биле 91000 ажыг баш шээр, бода болгаш чылгы мал турган. Ооң иштинде Көп-Сөөк сумузунуң малы 38249 баш, Хөл сумузунуң — 19 105 баш, Бай-Тал сумузунуң 14465 баш база Шуй сумузунуң малы 19268 баш ашкан турган.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээри билек, ТАР-ның улус ажыл-агыйын дайынчы байдалче шилчиткен. Ооң-биле чергелештир «Бүгү күштү — фронтуга!» деп шимчээшкин калбарган. Бодунуң улуг үлүүн бай-тайгажылар аңаа база киириштирген. Чижээ, кожууннуң кооперация чери фронтуга дузалаары-биле ол-ла чылдың ноябрь 15-ке чедир 1381 дииңни, 4 тонна тарааны, 2 тонна чыжырганы чондан садып алган. Ук ажылды улам-на күштелдирери-биле сумуларның ажылчы чоннарында шыдапкы дег кижилерни дииңнээринче удаа-дараа аъткарар, эр-херээжен чоннарны чыжырганалыг черлерже чорудар, эргип-кезип турган алгы-бышкакты, тарааны, дүк, саржагны, кодан-торлааны чондан хөйү-биле садып алырын кожкооп чери немей планнап турган.

Фронтуга дузаламчы кылдыр бай-тайгажылар боттарының хууда белектерин база чорудуп эгелээн. Чижээ, эге дээрезинде 926 аъттарны, 2898 баш улуг, биче малманны, 103008 түңнүг акшаны база 31202 акша өртектиг янзыбүрү белекти дузаламчы кылдыр фронтуже чорутканын архив документилери херечилеп турар.

Ол үеде МЧАЭ-лерниң бир кол ажылы — мал ажылынга улуг когарал чедирип турар бөрүлерни узуткаары турган. Чижээ, 1946 чылда Бай-Тайгага 60 бөрүнү узуткар деп район Совединиң деңнелинге планнаан болгаш ону сумулар аайы-биле хувааган. Планны чедиишкинниг күүседирде эки дуржулгалыг 3 бригаданы тургузар, сумулар девискээрлеринге ханы тамы-оңгарларны казары көрдүнген. Оон аңгыда, ССРЭ-ниң Улус комиссариадының Совединиң 1945 чылдың ноябрь 24-те үндүрген № 16259 дугаар айтыышкынының езугаар бөрү өлүргеннерге 10 м пөстү бербишаан, аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарын бээри көрдүнген. Бөрү аглап, узуткаар кампанияларга, өске кожууннар-биле бир дөмей, бай-тайгажылар идепкейлиг киржип келгеннер.

Бежен чылдарда Бай-Тайгага Сталин, Молотов аттыг болгаш «Мурнакчы», «Доң-Терек» деп колхозтарны (ооң мурнунда турган МЧАЭ-лерниң орнунга) тургузуп, сайзырадып эгелээн. Ооң-биле чергелештир районга тудуг ажылы база калбарган. Ылаңгыя «Мурнакчы» колхозтуң тудуг бригадалары удаа-дарый социалистиг чарыштың тиилекчилери бооп, колхоз төвү «Булуң» суурну үндезилеп тутканнар. Ол-ла чылдарда районга тудар эмнелге черлериниң, культура бажыңнарының орансаваларының төлевилелдерин кылгылаан болгаш баштайгы ажылдарын эгелей берген.

База бир улуг чедиишкин — бежен чылдарның ийиги чартыындан бээр Бай-Тайганың даш-чонукчуларының ады алгып, бүгү ССРЭ-ге болгаш делегей деңнелинге билдинип эгелээн. Ынчан болган Бүгү-эвилелдиң көдээ ажыл-агый делгелгезиниң «Сибирь» павильонунга тываларның уран чүүлүнүң ханы уткалыы, катаптаттынмас онзагайы (Х.Тойбухааның, С.Хунаның, Х.Тегээниң чонар-даштан чазаан ажылдары) көрүкчүлерни болгаш делгелгениң эрттирикчилерин магадаткан.

Республиканың сайзыралынга бай-тайгажыларның киирген үлүг-хуузун ап көөрге, дыка «дүжүткүр». Ыдыктыг Бай-Тайга тыва уран чүүлге, культурага салым-чаяанныг тоолчуларны, хөгжүмчүлерни «соңнээн». С.Бичениниң, Х.Идамчаптың, К.Балганның болгаш өскедаа чеченнерниң чогаадыкчы «өнчүзү» амгы тыва культураның төөгүзүнде сиилбиттинген.

Сураглыг композиторлар А.Б. Чыргал-оол, Д.Хүреш-оол, тыва сценаның ат-сураглыг артистери Н.Өлзей-оол, Х.Конгар, Ч.Мортай-оол, С.Куулар, Х.Шириин-оол, Д.Намчыл, С.Люндуп, А.Салчак; усшевер даш-чонукчулары Х.Тойбухаа, М.-Д.Хертек, С.Чанзан, Д.Дойбухаа, В.Салчак дээш, оон-даа өске салым-чаяанныглар Бай-Тайгадан укталып үнгеннер. Оларның соон салгап, тыва уран чүүлде А.Хомушкунуң, Б.Салчактың; ураншеверлерден Х.Донгактың, А.Кагай-оолдуң, А.Ойдуптуң болгаш өскелерниң-даа аттары алгый берген.

Тыва цирктиң төөгүзүнде Д.Очурнуң, К.Хензиг-оолдуң аттары база көскү черни ээлеп турар. Тываның күрүне ажылдакчыларының «одуруун» ап көөрге, Х.А.Анчымаа, К.С. Шойгу төөгүде болгаш хөй-ниитиге билдингир кижилер, ажылдакчылар боол арткан. Бай-Тайгада уктуг ат-сураглыг башкылар база арбын. Чаңгыс чижекке ССРЭ-ниң Улустуң башкызы А.А.Алдын-оолду адаарга-ла четчир.

Тыва эртем сайзыралының хөгжүлдезинге бай-тайгажыларның киирген үлүү эвээш эвес. Ук адырның эге таваан салырынга С.Лопсаң, А.Төгүй-оол, С.Самба-Люндуп олар изин арттырганнар. Оларның соондан К.Салчак, С.Серот, К.Март-оол, Х.Самданчап, К. Калин-оол, а кезек чылдар эрткенде Е.Ломбу, С.Комбу, Т.Очур шинчилел ажылынче кирип, эртем чадаларын камгалап алганнар.

Тыва журналистикада С.К-К. Самба-Люндуп, Т.П.Хертек, С.К. Хертек, С.Ч.Салчак оларның ады онзаланып көстүп турар.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржип чораан эки турачыларның аразында бай-тайгажылар база элээн хөй. Ол дээрге кожууннуң сумуларындан дайынче аъттанып, эрес-дидим тулчуп чораан 15 фронтучу-дур.

Генерал эргелиг бай-тайгажы бар. Ол дээрге Тываның Иштики херектер органнарынга хөй чылдарда сайыттап ажылдаан В.Б. Кара-Сал-дыр.

Республиканың көдээ ажылагыйының төөгүзүнде Маадыр ие, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Үрүле Канданның, «Мурнакчы» колхозтуң даргазы чораан Кудурукпай Хертектиң болгаш өскелерниң-даа аттары мөңгези-биле арткан. «Тээли» совхозтуң «Ээр-Хавак» сүт-бараан фермазы республиканың мурнакчы ажылагыйларының одуруун доктаамал ээлеп келген.

Салым-чаяанныг болгаш үретүңнелдиг ажылдап-чурттап чоруур бай-тайгажыларның шуптузун адап, тодаргайлап сайгарар болза, бүдүн томнарны бижип болур.

Амгы үеде тус-тус черлерниң төөгүзүн тургузары, өөренири эргежок чугула айтырыгларның бирээзи болу берген. Үстүнде айытканывыс фактылар болгаш болуушкуннар Бай-Тайга кожууннуң төөгүзүнүң чүгле чамдык кезии-дир.

Майя МААДЫР,
А.С. Пушкин аттыг национал библиотеканың сектор эргелекчизи, төөгү эртемнериниң кандидады.

АЖЫЛЧЕ ХААРА ТУДА

Суурнуң социал амыдыралы көдээ ажыл-агы
сайзыралындан кончуг хамааржыр дээрзин «Ба
күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң директор
Кочал-оол баштаан удуртукчулар эки билир. 2011 ч
эгезинден эгелээш, мал бажының кадагалаттынып
өзүп, немежип турары демдеглеттинген.

Сарлык мал 1141 баш (чижээлээрге, Буян-оол Биче-оолович Иргиттиң коданы онча-менди), хой, өшкү 10538 баш (Буян Дамбыйларның, Маадыр Хаяа, Даржаа Донгактарның өг-бүлелери), чылгы малдың баш саны 1140 чедип турар (Х.Д.Төре-Мөңгениң коданы чыл бүрү онча-менди кадагалаттынып артып турар). Бо бүгү көдээ ажыл-агый специалистериниң (Ф.Х. Делгер) демниг ажылының түңнелидир. Малчыннар С.Ш. Маңнай, Э.Б. Баавыл, А.Н.Хертек, Х.Э.Сыргыт-оол шалыпчы туружун салбайн, кызымаккай ажылдап турарлар.

Комбайнерлар Титов Дамбый, Каң-оол Дамбый, Юра Сарык-Деге, Төмүр Дүпчүн, Шолбан Хирлиг-оол, Анатолий Киниң болгаш өскелер-даа часкы тарылгага белеткелди эгелей берген.

Эрткен үеже хая көрнүп, келир үеже харыысалгалыг шилчиир үе келген дээрзи билдингир. «Бай-Тал» КУБ-туң удуртулгазы болгаш специалистери чер айтырыының талазы-биле тайылбырны чорудуп турар. Чер алган хамаатылар хоойлу езугаар бодунуң эргезин камгалап, ол черниң езулуг ээзи болур эргелиг.

1950-1955 чылдарже хая көрнүрге, колхоз даргазы «Тевер» Кунгаа болгаш Бай-Тайга районнуң секретары Шилдиг-Карак Шиитпирлиг (фронтовик Адыгбай Хертек Сайын-оолович) черге хумагалыг база ээлиг болурун, ону төтчеглеп ажыглавазын механизаторларга (ол үеде Чаргынчыг Хертек, Облигац Чыдым, Дыртык-Кара, огород өстүрүкчүзү Хойлааракка) болгаш трактористерге чагып чорааны таварылга эвес. «Чеже-даа хөй тарааны тарып, чаштырып каар болза, суггат, ажаалда багайда оон беримчелиг, эки дүжүт албас бис» — деп, Кунгаа Хомушку чугаалаар чүве. А Адыгбай Хертек өөреникчилерниң бүдүрүлге бригадаларын аажок деткип, өстүрген картофель, тараа дүжүдүн хөй удаа шефтедип, мажак чыгдырып турганын утпаан мен.

Аныяктарны көдээже хаара тудуп, мал ажыл-агыйының арга-дуржулгазын өөредип, нептередип тур-
ган үлегерлиг шалыпчылар
Доскааракович Конгар,
Эрелчин, Адаш Иргит, Чүлд
чак дээш, кымнарны чо
«Мал салгал дамчып, ажы
черле артар ужурлуг» — де
гар Доскааракович чуга
турган.

Сөөлгү үеде мал, чер-би
башкан кижилерни деткип,
хорааны туттуруп турары
эки. Ындыгларга О.С.Таргы
Сонам, Кара-оол Даржаа
Данар, Ш.И.Мазылай дээш
даа өскелерни адап болур.
чок аныяктар ажыл чок де
чулуп турбайн, көдээ ажыл-
кирер болза, деткиир бис
«Бай-Тал» КУБ-туң удурт
Кызыл-Кат Николаевна чу
турар. Шынап-ла, салгал
чериниң ээзи болуп, чер х
зунда айыткан эргезин ка
аңаа огородун, тараазын,
мин чоп өстүрүп болбас д
бүдүрүлге Бай-Тайга кож
мал бажын камгалап алган,
рак бүдүрүлге кылдыр санат
турар. Хоорайларда, кожуун
ажыл чок аныяктар шупту кө
үнүп, амыдыраар болза,
амыдыралдың үндезини ынд
бе? Бо талазы-биле көдээ
алган чериниң ээзи болуру
Тал» КУБ специалистериниң,
ципалдыг удуртукчуларны
ажылындан хамааржыр д
билдингир. Чонну көдүрлүү
нүг ажылче киирери чугула.

Алдарлыг суггатчы Чылба
Салчакович Ананды аныяк
сиген ажаалдазының чажыт
ларын өөредип турган. Тырык
кезери, дөрбелчин аргазы, с
түр кескиндилээри, бот-боттар
удурланыштыр кезери, шаг
кырынга кургадыры, чагылап
гадыры дээш, бүгү аргала
көргүзүп өөреткен. Сиген, т
дүжүдүн ажаап алыр аргала
ооң оглу Кайгал-оол Ананды
пый) адазының салгалын у
чылап, чыл санында малчынн
өөредип турар. Ооң бригад
шалыпчы ажылдыг.

Бараат ДЕЛЕГ-О
күш-ажылдың хоочу
Бай-Тал суур.

ЫНАК БАШКЫЛАРЫВЫСКА

Бо хүннерде Бай-Тайга кожууннуң Хемчик ортум
школазы юбилейин эрттирип турар.Коллективте х
чылдарда ажылдап келген байлак арга-дуржулга
башкылар бар.

Оларга Тараа Салчаковна Оссур, Раиса Дансүрүновна Чедер-оол оларны хамаарыштырып болур. Тараа Салчаковна— чогаалга салым-чаяанныг башкы. Ооң шүлүктери чаңгыс чер-чурттугларын өөртүп чоруур. Р.Д.Чедер-оолдуң эрттирип турары класстан дашкаар ажылдары уругларның мөзү-шынар кижизидилгезинге улуг салдарны чедирип турары чугаажок. Бо башкыларның өөреникчилери школа дооскаш, дээди өөредилге черлеринче кирип ап, шыырак билиг мергежилдиг кижилер болуп ажылдап-чурттап чоруур бис. Ынак башкы-
ларывыска өөрүп четтириишкин
сөстерин сөглеп, күдүк баз
мөгейип чоруур бис. Кандыг-д
мергежилди шилип алган бо
зувусса, буянныг башкыларыв
тың аажы-чаңын дөзеп салгап, би
сеткилдиг кижилер болуп ажыл
чоруур бис. Школачы чылдарыв
солун болгаш кажан-даа утту
дурбас болуп арткан. Юбилей
таварыштыр ынак башкылар
выска аас-кежикти, быжыг к
дыкшылды, хөй өөрүшкүнү күз
ор бис. Байырлал-биле, эрги
башкылар!

2009 чылда доозукчулары

Артист эжим дугайында

ЭЭРБЕКТИҢ ЫРААЖЫЗЫ

• *Очерк*

_Меңээ бо бүгү назынында
...ап-шоорлап чоруур, арын-
...айы чазык-чаагай, чугаакыр,
...эрзүрек, дузааргак, кезээде
...-сергек чоруур, төрүмелин-
...е ыраажы боол чаяаттынган
...-чолдуг, ооң-биле чергелеш-
бүгү назынында удуртукчу
...дарга чораан кижиниң дуга-
...а чүүлдү моон-даа эрте би-
... хөй-ниитиге таныштырар
...лут турган деп билип чоруур
«Хамыкка» мегелеттирип
...ур, мээң иштики сеткил-
...жынүн, чүве-ле болза, черле
...сунар биче сеткилим, артист
... дугайында кыска очерк би-
...инге доктар-моондак болуп,
...раазын тургузуп турган чүве.
...ктиң ужуру мындыг. Мен
...р Мартый-оол-биле шаандан
...а өңнүк-тала улус бис. Хып
...алыы үевисте иелээ Тываның
...ениң «Саян» ыры болгаш
... ансамблиниң артистери
...аш, ынчан Кызылдың музыка
...щезиниң студентизи мен, ооң-
...1970 чылдың чазынында та-
...өрүш болган мындыг бис.
...ай-ла эпчок болгу дег. Өске
...оон эрткеш, бистиң хөй-хөй
...т эштеривис бо байдалды
...а шын эвес, өскээр билип
... чадапчок: «Чигден дээрге
...уң эжин кедергей алдар-
...п, «дээрже» үндүр мактап
... каан-дыр» деп чугаа-соот
...п кээп болур. Чок! Виктор
...ьевич Мартый-оолду хөй-нии-
...арлап, мактап сураарының
... факт-барымдаалары бар
...ш уктуг-дөстүг. Ол «РФ-тиң
...кылдың хоочуну» аттың эди-
...и, Россия, Тыва Республика
...ш кожууннар деңнелдерлиг
...эй хүндүлел бижиктерниң
...дипломнарның эдилекчизи,
...рынга немештир республика
...лдиг удуртуп-баштаар ажыл-
...үзүктел чокка, барык 30 чыл
...зунда бараан болуп ажыл-
... Ынчангаш Тываның аныяк
...ра ажылдакчылары, оларның
...нда езулуг ыраажы, артист
...р, уруглар оон үлегер ап,
...п чорзун, оларның келир
...ыралынга, ажыл-ижинге
...р-чижек-даа болуру магат
...Виктор Мартый-оолдуң эди-
...рааны бедик албан-дужаал-
... дээрге кезээде-ле культура
...ш өске-даа социал адырның
... черлериниң ажыл-чорудул-
...ы-биле тудуш харылзаалыг
...

...ткен вектиң 1970-1990 чыл-
...дээрге көдээ клубтарның,
...зи-биле культура ажылының
... шыпшыын чедип, чечекте-
...инни алган үези ол деп бодап
...р мен. Бо хөй нурүузунда ол
...үстүнде адаттынган ажыл-
... бодунуң ажылынга езулуг-
...ынчы бердинген, тускай эр-
...г, профессионал клуб, куль-
...ажылдакчыларының удуртуп-
...п турганының ачызы хевир-
... Ол чылдарда бот-тывынгыр
...терни зона, Россия болгаш
...вилел деңнелдиг чоннуң уран
...көрүлделеринге доктаамал
...штирип турганы дээрге дыка
...дигни берип турганын бо-даа
... сактып чоруур-дур. Бо хүн-
... кижилерниң культура бол-
...уран чүүл хемчеглеринге,
...рттерге киржир сонуургалы
...н-дир.
...жан-даа каапкаш, чорук-
... келбес, кайгамчык чараш
...а, Ээрбек хемниң унунга,
...г кыштың соогу хадып эрте
...н соонда, частың башкы

бирээзинде 1947 чылда Василий Доңдалович биле Чаймаа Нордуповна Мартый-оолдарның малчын өг-бүлезинге 10 оолдуң эң-не хеймери болуп, оол уруг бодарап немешкен. Чаа төрүттүнген чаш оолдуң ада-иези боттарының өөрүшкү-маңнайын илередириби-ле, тыва чаңчыл езугаар, чаңгыс аал болуп амыдырап-чурттап чоруур чок дөргүл-төрелдерин, кожа-хелбээ чонун дөрже чалап, бар-чок тыва аъш-чемин дөгерезин делгеп салгаш, оглунуң доюн эрттирип байырлаан.

«Узун назылыг, улуг
аас-кежиктиг болзун,
Бажының дүгү агаргыже
чедир чурттазын
Беш кожуун төрелдиг болзун,
Эртине эдилелдиг
Эвилең сарыылдыг болзун,
Киш кежиниң каразын
Кижиниң эки эдин эдилезин
Улуг-бичии эш-өөрлүг болзун,
Улай-улай чуртун ээлезин
Өгге киргенин өрү олуртсун,
Улугну хүндүлеп чорзун,
Бичени сургап чорзун —
деп алгап-йөрээп каан чүве-дир.

Бичии Витя чажындан-на чүвеге өөрениичели, айбылаарга дыңнангыры-биле, эрес-кежээзи, биче сеткилдии-биле черле өскелеринден ала-чайгаар-ла ылгалып, адаиезиниң база бир ынанныштыг төлү, Мартый-оолдарның эргелиг оглу болуп өскен. Шаг-үе чаңгыс черге турар эвес аан, «кижи өзер, кидис шөйлүр» дээр. Оол — эр-шаа чедип, эзер бажындан туттунуптар болу бергеш, малчын ада-иезиниң езулуг дузалакчызы апарган. Ээрбектиң чараш бойдус чурумалдыг таңды-сыннарының бажынга, аргаээзимнерниң мал одарладыр амдансүүзүннүг оъттуг, ногаан аянна-рынга өшкү, хоюн дайгарып, анайхураганнар бажы дозуп, «далайга дамды дуза» дижир бис, ол школачы шаанда ада-иезинге дузалажып, мал аразынга өскен.

Витя Мартый-оол 1953 чылда Ээрбек школазынга белеткел клазынга өөренип кирген. Сөөлүнде Кызылдың дугаары 11 ортумак школазының баазазынга ажыттынган школаны доозуп, бышкан ортумак билигниң аттестадын холга алган. Ол бодунуң бот-тускайлаң күш-ажылчы базымнарын 1967 чылда Бии-Хем районнуң радио-дамчыдылга төвүнүң удуртукчу-организакчы редактору болуп эгелээн. 1969-1970 чылдарда Кызыл районнуң Кара-Хаак сумузунуң көдээ Культура бажыңының директорунга ажылдаан. Виктор Мартый-оол 1970-1974 чылдарда Тываның күрүнениң алдарлыг «Саян» ыры болгаш танцы ансамблиниң артизи.

Виктор Васильевич бодунуң аныяк чылдарының үезинде Таңды, Эрзин кожууннарның комсомолдуң удуртур органнарга бараалгаткан, ооң иштинде Эрзинниң комсомол райкомунуң ийиги секретарынга чедир депшип ажылдаан. Үстүнде адаттынган райкомнарның комсомол организацияларының бүгү күжениишкиннерин республиканың социал-экономиктиг болгаш культура талазы-биле хөгжүлдезиниң айтырыгларының шиитпирлерин күүседиринче болгаш аныяктарның кижизидилгезинче кол күштү угландырып, аңаа ол бодунуң эвээш-биче-даа бол, төлептиг үлүүн киирген. Ол дээрге, тудуг-суур объектилеринге, хойжу болгаш хову-турлаг бригадаларынга, сүт-бараан фермаларынга, ненилге черлеринге он-он комсомолчу аныяктар коллективтериниң хайныгып турган ажылы-дыр. Ооң көскү херечизи чүл дээр болза, чижээлээрге, комсомолчу аныяктар ортузунга 1970-1990 чылдарда көскүзү-биле чоруттунуп турган чырыдыышкын ажылын (политкичээл, лекция, беседалар, викториналар, диспуттар) чорудар талазы-биле өөредилгени организастаары, аргалыг-ла болза муң-муң аныяктар ортузунга культура-массалыг база күш-культуржу спортчу хемчеглерни доктаамал

чорудар ажылдарның турум системазы турганы дээрге, дыка хөйнү херечилээр. Мындыг хөй угланыышкынныг ажылдарны Виктор Васильевич удуртуп, комсомол райкомнарынга кылып чораан. Ол политиктиг билиглерниң теоретиктиг эге быжыг үндезиннерин Новосибирскиниң партияның Дээди школазынга 1980-1984 чылдарда, өөренип тургаш билиг ап, дээди эртемниг партия ажылдакчызы болган. Бо өөредилге черин чедиишкинниг доосканы — аңаа ажыл-албан аайы-биле өрү депшип ажылдаарынга улуг идигни берген.

Удавааңда ону СЭКП Таңды райкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизинге, партия райкомунуң секретарынга томуйлаан. 1970-1990 чылдар дээрге, меңээ безин анаа чырык сактыышкыннар болуп арткан чүве-дир. Амгы шагның 40-60 хар назылыглары-ла сактыр боор ону. Ол чылдарда Тываның бүгү девискээри дээрге, улуг-бичии чурттакчыларның тургузукчу, чаңгыс демниг, хей-аъттыг күш-ажылы-биле шыва алдынган турду. Шын!

Аныяк партийжи В.Мартый-оол 1984 чылдан эгелеп, ниитизи-биле 8 чыл дургузунда Эрзин, Таңды СЭКП райкомнарның удуртукчу албан-дужаалдарынга ажылдап, Эрзинниң хойжуларын болгаш Таңдының тараажыларын социалистиг чарыштарже кыйгырып, онаанган ажылынга кижи бүрүзү хүн бүрүде ээ-харыысалгалыг болурун даандырып, партияның мурнунда салдынган сорулгаларны төлептии-биле күүседирин чедип алырын болгаш партийжи корум-чурумну кандыг-даа байдалда сагыырын негеп, чон-биле сырый ажылдап, төрел чонунуң амыдыралын экижидер дээш, төрээн Тывазының социал-экономиктиг болгаш культурлуг хөгжүлдезин бурунгаарладырынга бодунуң быжыг эртем-билиин, хыптыгып турар энергиязын, күжүн бичии-даа харамнанмайн, чону дээш бүрүнү-биле өргээн партия, комсомол болгаш профэвилелдерниң удуртукчу ажылдакчыларының бирээзи. Виктор Васильевич ыяк ышкаш оннап-солагайлап бижиир, орус болгаш тыва дылдарга илдикпейн акцент чокка хостуг чугаалаар, чонунга хүндүткелдиг, эртем-билиглиг, идегелдиг кижилеривис турда, ажыл-иш, амыдырал-чуртталга хайныгып турбайн канчаар.

Бижээн чогаалымның маадыры — Виктор Васильевич кобальтылыг Хову-Аксының металлургтарын муң-муң тонна өңнүг металлдарны казып тыварынче, хойжулар чурту — Эрзин-Тестиң малчын араттарын эң-не хөй эът, сүттү, тараалаң Таңдының механизаторларын аъш-чем бүдүрер алдын-сарыг кызыл-тасты өстүрүп бүдүреринче кыйгырбаан бе? Ийе, кыйгырган. Ол бодунуң чурттап-ажылдап турган районнарының арат-чонун баштап, амыр-дыжын харамнанмайн, ийи билээн сывыртынып алгаш, чоннуң амыдыралын сегидип, республиканың бурунгаар хөгжүлдезинге үлүг-хуузун киириштиргени факт-барымдаалыг. Херечизи дээрге, ооң күш-ажылчы допчу намдарының арыннары ол.

Виктор Мартый-оол 1992 чылдан эгелеп, ТР-ниң культура сайыдының оралакчызы, ТР-ниң Чазааның Баштыңының оралакчызының секретариадының социал политика талазы-биле кол специализи болуп, ол ышкаш республика деңнелдиг ол-бо албан-дужаалдарга томуйлаттырып ажылдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Ол Сибирьниң күрүне академиязының «Күрүне болгаш муниципалдыг эргелеп-башкарылга» факультедин доозуп, бодунуң амыдыралынга арткан үшкү күзелин база боттандырган.

Очерктиң кол кезээнче эглип көрейн, хүндүлүг номчукчу. Виктор школачы чылдарында-ла ырлаар салым-чаяанныы, үнүнүң тааланчыг бир аяны-биле чаңгыс чер-чурттугларының, ээрбекчилерниң кичээнгейин хаара тудуп, оларның сонуургалын чаалап алган. Бичии ыраажы бирги класстан эгелеп, ол шагда чылдың-на март 24-25 хүннеринде болуп эртер школачыларның район, республика деңнелдиг уран чүүл фестиваль-көрүлделериниң хөй даклыр лауреады аттарның эдилекчизи. Виктор Васильевич Мартый-оол культура болгаш уран чүүл адырынга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш Россияның культура ажылдакчыларының профэвилелиниң хүндүлүг бижии-биле шаңнаткан. РФ-тиң Культура яамызының дипломантызы.

Назы төгүп кээрге, кижиниң сеткил-сагыжының ханызынга өскен, төрээн чери бо-ла чурттунуп, бир-ле дугаарында ооң сайзырал байдалы болгаш чоннуң амыдыралының деңнели бодалдарга шокараш кынныр боор чүве. Аңаа хамаарыштыр Виктор Мартый-оолдуң чугаазы: «Ийе, шын. Өскен-төрээн черим — чурттаксанчыг Ээрбек суур ол ийин. Эки шагда аңаа, «Ээрбек» совхозка, 20-30 муң шаа шээр мал турду. Бо хүннерде ол турган хөй малмаганның эстип, чиде бергенинге эмин эрттир хомудап чор мен. Олдаа канчаар ындыг-ла ыйнаан. Чонумнуң ачызында бүгү назынымда кожууннар болгаш республика деңнелдиг эрге-дужаалдарны эдилеп, чада аайы-биле өрү депшип, чонумнуң ачы-буянын четтирип, оларның бүзүрелин шынзыдар дээш бар-ла шаам-биле, бүгү күжүм үндүрүп, ажылдап кагдым. Удуртукчу кижиниң чон мурнунга харыысалгазы деп билиишкин барын утпайн, удуртулганың болгаш кижилерниң бүзүрелин шынзыдар, кол-ла чүве, эгелээн ажыл-херээн төнчүзүнге чедир кылырын утпайн келдим. Эрге-чагырганың херээ дээрге чонга шынчы бараан болуру деп принципти ажыл-амыдыралымга удуртулга болдуруп, ажылдап чордум» деп төөгүй каалтарын сактыр-дыр мен.

Бистерниң, тываларның, аразында хөй-нийти эгелээшкинге, шалың төлевир-даа негевейн, хөй-ниитиге ажыктыг ажыл-чорудулга кылырынга белен, төлептиг кижилер бар. Оларга чоннуң талазындан бүзүрел, а эрге-чагырганың талазындан кичээнгей херек. Виктор Васильевич чежемейниң-даа хүндүлүг дыштанылгада болза, ол бо чылдың январь 25-те Культура болгаш уран чүүлдүң хоочуннарының регионалдыг «Ураанхай» аттыг ниитилелин организастап тургузуп алган. Ниитилелдиң ажылын ТР-ниң Чазаа, Дээди Хурал, Культура сайыды Вячеслав Октябрьович Донгак, филармония директору Игорь Дүлүш болгаш өскелер-даа бүрүнү-биле деткээн.

Виктор Васильевичиге быжыг кадыкшылды, узун назынны, өг-бүлезинге өөрүшкү-маңнайны, сагыш-сеткили кезээде омак-сергек болгаш аныяк чоруурун күзеп каалыңар. Бүгү назынында кожуун, республика деңнелдиг болгаш сөөлгү чылдарга Тываның Чазааның аппарадынга ажылдап чораан, чонунга сеткилиниң ханызындан шынчы бараан болуп, аңаа бөгүн-даа хөй-ле ажыктыг чүүлдерни кылып чоруур Тываның база бир өскелерден ылгалдыг, чараш үннүг, төлептиг оолдарының бирээзи. Виктор Мартый-оол чоокта чаа төрүттүнген хүнүн демдеглеп эрттирген. Тываның ыраажыларының, айлаң-куштарының, культураның хоочун ажылдакчыларының бирээзи Виктор Васильевич Мартый-оолга, ооң бүгү назынының дургузунда кылган ажылын үнелеп көргеш, кижиниң сеткилин өөртүп, аңаа Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы атты берип көрзе, черле чүүлдүг турар ужурлуг деп хөй-ниитиниң кичээнгейинге чарлап «ТР-ниң культура яамызындан дилеп көрээлиңер» дээн бистиң бир бөлүк артист эштеривистиң саналын Тыва Республиканың Культура яамызы черле өөренип көөр боор деп бүзүреп каайн.

Чурукта: солагай талазында ыраажы Виктор Мартый-оол, баянда ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Сергей Дамчан.

Танов ЧИГДЕН.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТАРИФТЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ АЛБАНЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

2010 чылдың декабрь 30-де Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының «2011 чылда электри энергиязын четки организацияларының аразынга санажылга кылыры-биле дамчыдарының талазы-биле ачы-дузазының тус-тус тарифтерин доктаадып тургузарының дугайында» №79 доктаалынга өскерилгелер киирериниң дугайында

2011 чылдың май 13, №23, Кызыл хоорай

2010 чылдың декабрь 27-де Россия Федерациязының Чазааның №1172 доктаалынга дүүштүр база 2007 чылдың май 15-те Тыва Республиканың Чазааның №604 доктаалы-биле бадылааны Тыва Республиканың тарифтер талазы-биле албанының дугайында дүрүмге, 2011 чылдың май 13-те Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының баштаар чериниң №6 протокол шиитпиринге үндезилээш, Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының **доктаадыры болза:**

1. 2010 чылдың декабрь 30-де Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының «2011 чылда электри энергиязын четки организацияларының аразынга санажылга кылыры-биле дамчыдарының талазы-биле ачы-дузаның тус-тус тарифтерин доктаадып тургузарының дугайында» №79 доктаалының №1 капсырылгазын №1 капсырылгазының чаа эдилгезин бижип, өскерилгелерни киирер.

2. Бо доктаалдың күштүг чоруу 2011 чылдың январь 1-ниң соонда тыптып келген эрге-хоойлу харылзааларынга хамааржыр.

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының 2011 чылдың май 13-те №23 доктаалының №1 капсырылгазы

Электри энергиязын четки организацияларының аразынга санажылга кылыры-биле дамчыдарының талазы-биле ачы-дузаның тус-тус тарифтери *

Четки организацияларының ады	Ийи ставкалыг тариф		Чаңгыс ставкалыг тариф
	электри четкилерин тутканы дээш ставка	технологтуг чарыгдалдарның (чидириглерниң) төлевириниң ставказы	
	руб./МВт-айда	руб./МВт-шакта	руб./МВт-шакта
1	2	3	4
«Тываэнерго» ААН-ТР-ниң «РЭК»КУБ	289243,28	73,74	562,83
«Тываэнерго» ААН-«28 ЭС» ААН	107095,05	24,82	171,41

1. Электри четкилерин тударының тус-тус тарифтерниң ставказын Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының шиитпирин езугаар айыттынган күчүге (МВт-ге) санаан.

Тайылбыр.

Четки организацияларының аразында санажылгага электри энергиязын дамчыдар талазы-биле бо доктаалдың капсырылгазында айыттынган тус-тус тарифтерни электри четкилерин тударынга чарыгдалдарны болгаш электри энергиязын дамчыдып турда технологтуг чарыгдалдарның (чидириглерниң) төлевиринге чарыгдалдарны барымдаалап, тодараткан.

Тарифтерни НӨҮ чок айыткан.

2010 чылдың декабрь 30-де Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының «Четки организацияларынга электри энергиязын дамчыдарының талазы-биле ачы-дузаның инвестиция капиталының орулгалыының аргазы-биле санаан үр хуусаалыг тарифтерниң дугайында» №81 доктаалынга өскерилгелер киирериниң дугайында

2011 чылдың май 13 №25 Кызыл хоорай

2010 чылдың декабрь 27-де Россия Федерациязының Чазааның №1172 доктаалынга дүүштүр база 2007 чылдың май 15-те Тыва Республиканың Чазааның №604 доктаалы-биле бадылааны Тыва Республиканың тарифтер талазы-биле албанының дугайында дүрүмге, 2011 чылдың май 13-те Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының баштаар чериниң №6 протокол шиитпиринге үндезилээш, Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының **доктаадыры болза:**

1. 2010 чылдың декабрь 30-де Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының «Четки организацияларынга электри энергиязын дамчыдарының талазы-биле ачы-дузаның инвестиция капиталының орулгалыының аргазы-биле санаан үр хуусаалыг тарифтерниң дугайында» №81 доктаалының №1,2 капсырылгаларын №1,2 капсырылгаларының чаа эдилгези-биле бижип, өскерилгелерни киирер.

2. Бо доктаалдың күштүг чоруу 2011 чылдың январь 1-ниң соонда тыптып келген эрге-хоойлу харылзааларынга хамааржыр.

Удуртукчу Е. КАРАТАЕВА.

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының 2011 чылдың май 13-те №25 доктаалының №1 капсырылгазы

Электри энергиязын дамчыдар талазы-биле ачы-дузаны чедирип турар инвестиция капиталының чедингириниң аргазын ажыглап турар четки организацияларынга башкарылганың үр хуусаалыг параметрлери

№	Россия Федерациязының субъектизиниң четки организациязы	Чылы	Операция чарыгдалдарының бааза деңнели	Операция чарыгдалдарының ажыктыының индекизи	Инвестиция капиталының хемчээли	Арыг орулга капиталы	Инвестиция капиталын чедирериниң нормазы		Орулганың регион коэф.		Инвестиция капиталын эгидериниң хуусаазы	Саткан бараанарның идегелдииниң болгаш шынарының деңнели
							НДі	НД	РКі	РК		
			млн.руб.	%	млн.руб.	млн.руб.	%	%	%	%	чыл	
	«Тываэнерго» ААН	2011	377	1	972	30	6	12	-	-	35	0,1119/1,010
		2012	399	1	897	34	9	12	-	-	35	0,1119/1,010
		2013	422	1	823	39	11	11	-	-	35	0,1110/1,010
		2914	447	1	888	47	11	11	-	-	35	0,1102/1,010
		2015	473	1	1026	54	11	11	-	-	35	0,1092/1,010

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының 2011 чылдың май 13-те №25 доктаалының №2 капсырылгазы

Башкарылганың үр хуусаалыг үезинде четки организацияларының эргежок чугула ниити орулгазы (чидириглер төлевирлерин санаваска)

№	Россия Федерациязында четки организациязының ады	Чылы	Чидириглер төлевирин санаваска четки организацияларының эргежок чугула ниити орулгазы
			муң рубль
1	«Тываэнерго» ААН	2011	678298
		2012	780852
		2013	935330
		2014	1083922
		2015	1289998

Объектиниң ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Ка
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каът тууйбу бажың	1	43,26	9,96	1,[illegible]
	2 тип 1	84,63	11,50	1
	2 тип 2	74,78	12,27	1,[illegible]
Дужаар хуусаазы 2011 ч, 3 кв.	3	97,80	11,50	2,[illegible]

1 дөрбелчин метрде өртээ 34 500 рубльден өрү
Каш базым черде быжыг гаражтар бар.
ОЛ БАЖЫҢДАН КВАРТИРАЛАР САДЫП АЛЫРЫН ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРААЗЫНДА ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГА
тел/факс: (39422) 4-85-29, 8-923-268-90-73, 8-923-386-80-48.
Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың муниципалдыг району Сүт-Хөл кожуу чагыргазының тудуг болгаш өнчү башкарар килдизинче Россия Федерациязының хамаатызы **Зоя Соскур-ооловна Ондардан** Сүт-Хөл кожууннуң Ишкин сумузунуң Мурзууна кудумчузу, бажың №6/1 адресте көдээниң чурттакчылыг черлеринден 1000 дөрбелчин метр чер участогун хууда чурттап бажыңын тудуп алыры-биле 5 (чыл дургузунда арендага бээрин дилээн билдириишкин кирген сонуургалдыг хамаатыларга дыңнадып тур.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээни пар ныңдан бээр 30 хонук дургузунда аңаа удурланган билдириишки даараазында адресте хүлээп ап турар: 668150, Тыва Республика, Хөл кожуун, Суг-Аксы сумузу, Бүрбү кудумчузу, бажың 16, Хөл кожуун чагыргазының тудуг болгаш өнчү башкарар килди

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депута Виктор Васильевич Вусатыйга болгаш ооң өөнүң ишти Екатер Тадеевнага оларның оглу

Александр Викторович
ВУСАТЫЙНЫҢ

албан-хүлээлгезин күүседип чораан озал-ондакка таварышка амызындан чарылганы-биле ханы кажыыдалын илередип тур.

Силерниң-биле кады качыгдап тур бис.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизиниң) Хөй-нии айыыл чок чоруунуң болгаш кызыгаар чоогунуң айтырыгларын талазы-биле комитединиң кежигүннери Тыва Республиканың Дээ Хуралының (парламентизиниң) депутады, Комитеттиң кежигүн Виктор Васильевич Вусатыйга ооң оглу

Александр Викторович
ВУСАТЫЙНЫҢ

албан-хүлээлгезин күүседип чорааш, озал-ондакка таварышкаш чо болганы-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илередип тур.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутады Виктор Васильевич Вусатыйга оглу

Александр Викторович
ВУСАТЫЙНЫҢ

албан-хүлээлгезин күүседип чорааш озал-ондакка таварышкаш, мөчээни-биле-биле ханы кажыыдалын илередип тур.

Тыва Республиканың Дээди Хуралында (парламентизинде) «Чөптүг Россияның» фракциязы.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агыйы — 2-17-09 очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8465 Чагыг 55. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 049304740.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.